

ORMOS BÁLINT

castrumbalwanus@gmail.com

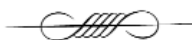
PhD-hallgató (SZTE BTK)

„Micsoda gazdaság (villa) az, ha nincsenek városi díszítményei, sem falusi kelléktára”

**Róma és vidékének mentális koncepciója a közép-itáliai villák
tekintetében a Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. századokban**

„What kind of villa (farm) is that if it has neither
the furnishings of the city nor the appurtenances of the country?”

The Mental Concept of Rome and its Countryside from the Aspect
of Central Italian Villas in the First Century BCE and the First Century CE

ABSTRACT

This paper examines three main terms: *otium* (leisure), *suburbium* (suburb) and *villa suburbana* (suburban villa). I mostly used ancient literary sources from this period for the examination. I wanted to point out what the ancient Romans had thought about city and countryside through these terms. It is important to note that the sources I selected are referring to the contemporary elitist concept of this theme. It is difficult to separate the many meanings of these terms. I handled the terms in this paper in the following way. The *suburbium* was the suburban realm of the ancient city, Rome. Its development reached approximately 40-50 kilometres from the city centre. The *otium* was the cultivated form of leisure, which the Roman elite pursued for example in their elegant country villas. The *villa suburbana* could be a lavish leisuring spot or have another social, economical and land-using interests, too. But these terms were very subjective, flexible and always changed. They have exact definition neither in the ancient Roman thought and nor among the modern scholars. The selected literary sources do not make a clear distinction between these terms, either. Because of this fact I can state that these terms always depended on the contemporary individuals who wrote down their estimates or ideas in the survived pieces of Roman literature.

KEYWORDS

villa, city, countryside, leisure, suburb, economy, culture

DOI 10.14232/belv.2019.1.4 <https://doi.org/10.14232/belv.2019.1.4>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Ormos Bálint (2019): „Micsoda gazdaság (villa) az, ha nincsenek városi díszítményei, sem falusi kelléktára?”. Róma és vidékének mentális koncepciója a közép-italiai villák tekintetében a Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. századokban. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 1. sz. 49–79. pp.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A római köztársaság utóbb legendássá nőtt szónoka, Cicero (Kr. e. 106–43) egyik beszédében¹ kijelentette, hogy a vidéki élet – szemben a város romlottságával – az erények forrása volt. A vidéki élet ugyanis gazdaságosságra, gondosságra és igazságosságra tanított. Wood szerint Cicero akkor kereste fel a vidéki ingatlanait, amikor el tudott szakadni a Rómához kötődő kötelességektől és szolgálatoktól.² Cicero életpályáját és egyéb írását alapul véve azonban egy másfajta hozzáállás is szembevetünk. A mindennapok Cicerója ugyanis sok idejét töltötte Rómában, s az általa művelt szónoklat, kormányzás és politika szintén ide kötődtek. A Tiberis menti nyüzsgő nagyváros lett ezért Cicero³ számára a világ közepe, amely után többször sóvárgott. Cicero felismerte, hogyan lehetett favorizálni a földműves élet fontosságát a polgári erények⁴ szemléltetése érdekében. Az ő esetében azonban a vidéki birtok alapvetően a tőkebefektetés⁵ a kultúra⁶ és a reprezentáció⁷

¹ Cic. *Rosc. Am.* 75.

² WOOD 1988. 115–119.

³ Cic. *Att.* 5.11.1.; Cic. *Fam.* 2.11.1.

⁴ Vö. Cic. *Rosc. Am.* 48–51. és Cic. *Sen.* 16–17.

⁵ Cic. *Fam.* 16.18 említést tett a tusculumi villájában található virágoskertből származó haszonról. Cicero úgy írt erről a villabeli kertről, amely jelentékeny tőkét jövedelmezett annak bérbeadásából vagy termékeinek közvetlen eladásából, lásd MARZANO 2007. 74–75.

⁶ Cic. *Att.* 1.4.

⁷ Cic. *Dom.* 24.62. Cicero tusculumi kertjében lévő fáknak ugyanaz volt a jelentőségük, mint a Palatinuson álló házban álló márványoszlopoknak: a társadalomban és a közéletben betöltött pozíciójára utaltak. A reprezentáció villán belüli helyszíne ezért a válogatott növényekkel és szobrokkal ékes kert is lehetett, lásd MARZANO 2007. 98.

helyszíne volt. Marzano alapján a római szenátorok (akárcsak Cicero) a köztársaság vége felé ezért arra törekedtek, hogy a Róma környéki területekre összpontosítsák a birtokaikat.⁸ Mindez együtt járt a kedvezőbb helyzetben lévő ingatlanok értékének a növekedésével anyagi és társadalmi szinten egyaránt, amelyről az alábbi oldalakon még esik szó. Ez azonban nem zárja ki azt a tényt, hogy a római elit legtöbb tagja rendelkezett olyan birtokokkal és *villákkal*, amelyek elszórtan helyezkedtek el Itália különböző területein. A kései köztársaság idején és a császárkorban a Róma környéki dombok a Város előterébe tartozó terület (*suburbium*) részének számítottak.

Értelmezésem szerint a *villáknak* ezt a fentebbi, kettős szerepét (kényelem és anyagi haszon) fogalmazta meg a címben idézett kérdés szerzője, Marcus Terentius Varro (Kr. e. 116–27).⁹ S a kérdésre adott válasza tükrözte a római társadalomban bekövetkezett szemléletváltást.¹⁰ Eszményi gazdaságnak (*villa*)¹¹ számított az a létesítmény, amely inkább falusi jellegű volt, de az is, amelyikben a városi és a vidéki jelleg¹² egyaránt képviseltette magát. A következő oldalakon szeretnék rávilágítani a város és a vidék kapcsolatára Róma településtörténetén belül, az újabb szakirodalmi megállapítások és az általam válogatott irodalmi források rendszerezésével. A forrásokat úgy gyűjtöttem egybe, hogy keletkezésük szerint a Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. századokra vonatkozó megállapításokat foglalják magukba. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a tanulmányban hasznosított források keletkezési ideje a Kr. e. 2. századot, illetve a Kr. u. 2–7. századok közé eső időszakot is érinti. A *suburbium*, a *villa suburbana* és az *otium* fogalmak segítségével pedig Róma és vidékének a kapcsolatát kívánom árnyalni. Méghozzá abból a szempontból, hogy e kapcsolat miképpen rajzolódott ki a rómaiak tudatában a kései köztársaság korától egészen a *principatus* első szakaszának vége felé. A tanulmányom kijelentéseit alátámasztandó források többsége valamely irodalmi műfaj (pl. értekezés, vers, dialógus, levél, szónoki beszéd) kategóriájába tartozik. Irodalmi műveket felhasználni történelmi forrásként kockázatos, hisz ezek a források a valóságot erősen stilizált vagy tendenciózus formában adhatják vissza. Mégis, a meglévő koncepciózusságuk ellenére, e művek képesek számot adni szerzőjük gondolatvilágáról, s azok felfogásáról és környezetéről, akiknek szánták ezeket az írásokat. A tanulmányban szerepeltetett írások emiatt jórészt a korabeli elitista szemléletet tükrözik. Ez a dolgozat azt vizsgálja, hogyan gondolkodhattak a rómaiak (legalábbis a tehetősebbek, a műveltebbek) Róma és vidékének kapcsolatáról, az *otium*, *suburbium* és a *villa suburbana* terminusok egymáshoz fűződő viszonya alapján, a Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. századokban. Az értekezésem terjedelmi okokból nem vállalkozhat arra, hogy a fentebbi fogalmakat a teljesség igényével mutassa be. A célom ezért az, hogy a címben felvetett koncepció kiindulópontjait alkossam meg egy későbbi kutatás számára.

⁸ MARZANO 2007. 84.

⁹ Var. *r. r.* 3.2.9.

¹⁰ Plin. *Nat.* 19.4.50 hivatkozott a tizenkét táblás törvényre (Kr. e. 5. sz.), amely nem a *villa* terminust, hanem a múltban valószínűleg kisebb és egyszerűbb kialakítású *hortust* (kert), illetve a *hortus* helyett *herediumot* (örökölt birtok, örökség, ősi jószág) alkalmazta a vidéki ingatlan megnevezésére.

¹¹ Varro művének magyar fordítója, Kun József a fentebbi két szöveghelyen következetesen a „gazdaság” szóval adta vissza a *villa* terminust, amely értelmzését én is elfogadtam.

¹² Var. *r. r.* 3.2.10. Vö. Col. 1.6.1–2.; Mart. 12.57.18–21. és Vitruv. 6.5.3.

AZ OTIUM

Az *otium* a szabad idő minden olyan formáját jelenti, amelyet nem politikai vagy hivatali tevékenységre alkalmaztak a rómaiak.¹³ A hivatalt válláló, előkelő rómaiak a számukra rendelkezésre álló időt ugyanis az *otium* ellentettjeként, *negotium*ként¹⁴ értelmezték. Az ő „hivatalorientált szolgálati etikájukban” az állam (*res publica*) számára végzett tevékenységet lényeges kötelességnek¹⁵ tekintették, egyúttal meghatározó eszköznek a presztízs és a hírnév megszerzéséhez. Az *otium* mint a politikai és törvényszéki tevékenységekkel szembeni szabad foglalkozás, ezért a politikai tevékenységeknek alárendelt életmód ellentettjét fejezte ki. Amennyiben az *otium* az államnak tett szolgálatot követő pihenőként funkcionált, elfogadottnak volt tekinthető. Idővel a görög befolyás miatt az *otium*ra történő időráfordítás közeledést jelentett a költséges és erkölcsileg kétes görög-hellenisztikus életmód felé, illetve negatív elfordulásnak számított a régi és immár idealizált ősök erényeitől (*mos maiorum*). A magántermészetű közeledés a görög kultúrához és műveltséghez a római szenátorok kikapcsolódása (ezen belül sajátos *villa*-kultúrájuk) során nyilvánult meg leginkább, amely társadalmi életük egyik fontos elemévé vált. A *villák* jellemző berendezése könyvtárral, műalkotásokkal, amelyek a vidéki házakból és kertjeiből „művelődési tájat” csináltak, támasztják alá a fenti kijelentés társadalmi vonatkozását. Cicero¹⁶ *consul*i hivatala kezdetén az *otium* mellé a békét (*pax*), illetve az egyetértést (*concordia*) állította, és mindezt egy politikailag kívánatos állapotként értékelte. A „méltósággal teli szabadidő” (*otium cum dignitate*)¹⁷ Cicero esetében az optimális politikai tevékenység célja lett. A köztársaság vége felé viszont Sallustius¹⁸ már azt fájalta, hogy a rossz politikai viszonyok egy *otium*ban lefolytatott életre kötelezték az egyént, mivel a politikai tisztségviselés meglehetősen veszélyekkel járt együtt. Cicero felfogásában a görög *skholé* (pihenő, szabadidő, eszmecserére szánt idő) fogalma egy politikai tevékenységet is folytató bölcselőnek megfelelő jelentéssel gyarapodott, amennyiben a fogalom a hasznosnak tartott irodalmi és filozófiai tevékenységgel társult. Ez a fajta

¹³ Vö. GEHRKE 2000. 554–556. és OLD 1997. 1277–1278.

¹⁴ A *negotium* az *otium* tagadása volt és eredetileg a szabadidő hiányát fejezte ki. A legkorábbi fennmaradt latin szövegekben azonban kapott egy pozitív jelentést is: az „elfoglaltság” kifejezésének felelt meg. A *negotium*ot és az *otium*ot egymás ellentéteiként értelmezték. Politikai értelemben a *negotium* néha egy konkrét cselekedetnek felelt meg, többnyire azonban minden politikai feladatra alkalmazták. A *negotium* emellett kifejezte egy provincia igazgatása során megkövetelt feladatellátást is. A katonai szolgálat szintén hozzátartozhatott a *negotium* fogalmához. Ebben az esetben az *otium* olyan időtartam volt, amelyben a katonának nem kellett semmiféle katonai szolgálatot ellátnia, hanem magántermészetű elfoglaltságainak szentelhette idejét. A jogi terminológiában pedig a *negotium*mal fejezték ki a jogi vitát. A *negotium* ezeken kívül gazdasági konnotációkkal is rendelkezett, így például a *maritimum negotium* (a tengeri kereskedelemmel kapcsolatos ügylet) kifejezése kapcsán. A szó jelentése a gazdasági kontextuson belül azonban nem volt mindig egyértelmű. A kifejezés szintén utalhatott az adósságkövetelésekre, vagy egy személlyel szembeni jótállásra. A *negotium* többes számú alakját a vagyoni természetű elfoglaltságokkal kapcsolatban is használták, valamint egy rómainak egy provinciával vagy régióval (amelyben ténylegesen nem élt) kapcsolatos érdekltségének a kifejezésére, lásd ANDREAU 2000. 785–786. Utóbbiak alapján ebben a tanulmányban a *negotium* kifejezést az általánosabb értelemben vett hivatalos vagy kötöttebb jellegű elfoglaltság értelmében használtam.

¹⁵ HAMVAS 2010. 99–100 elemezte Cicero: *A kötelességekről* című írását. Cic. *Off.* 3.1 azt a típusú *otium*ot tartotta ideálisnak, amely segítette őt a politikai és hivatali feladatok hatékony ellátásában. Cicero helyzete a mű megírásakor viszont egy másfajta *otium*ot jelentett: kényszerű távolmaradást az állam ügyeitől.

¹⁶ Cic. *Agr.* 1.23.

¹⁷ Cic. *Sest.* 98.

¹⁸ Sall. *Iug.* 3–4.

otium – hasonlóan Sallustius¹⁹ történetírásához – pozitívan értékelődött. Egy ilyen típusú szabadidő során az ember főleg etikai kérdésekkel foglalkozott, amellyel így politikai célokat is szolgált. A *principatus* korának megváltozott körülményei közepette az effajta, a tanulásnak vagy a tanulmányoknak szentelt *otium*²⁰ a politikai célt már nem feltétlenül szolgáló szabadidő lett. Utóbbi pedig a szenátori elit alapvető értékeiben egyenrangúvá vált a *negotium*mal. Mindezekén túl, az *otium* kifejezte a biztonság és védetség állapotát, a hadseregből történő leszerelést követő időszakot, a tétlenséget vagy valamilyen megszemélyesített természeti jelenség pl. az időjárás nyugodtságát.

Az *otium* fogalma ugyanakkor kapcsolatban állt azzal a helyszínnel is, ahol valaki pihent vagy kikapcsolódott. A *suburbium* pedig egy olyan térség volt, amely képes volt *otiumot* felkínálni.²¹ E minőségében pedig a minőségi *otium* egy kényelmes és elfogadható alternatívát nyújtott a vidéki élet valódi kötelezettségeivel²² szemben, mint amilyen a földbérlők panaszainak meghallgatása vagy a birtok bérbeadása. Az ókori szerzők²³ gyakran állították be a vidéki *villákat* is olyan helyszíneként, ahol a tulajdonosok kipihenheték magukat vagy elmenekülhetnek a városi kellemetlenségek, a közéleti vagy politikai feszültségek elől. Ifjabb Plinius (Kr. u. 61–113) feljegyezte, hogy *villájában* élvezte a kikapcsolódást és a lustálkodást (*desidia*) továbbá az intellektuális tevékenységet (*studium*), amelyek egyaránt az *otiumból* születtek.

A művelt felfogásban²⁶ a minőségi *otium* fogalmát az olyan épületesnek vélt elfoglaltságok tették ki, mint amilyen az olvasás, írás, továbbá az érdemlegesnek tartott témákról való elmélkedés és eszmecsere.²⁷ Ezzel szemben a haszontalannak kikiáltott *otium*²⁸ kifejezetten a tunya, arctalan tömegek jellemző elfoglaltságának számított. Ez a sokaság a kocsmákban lebzelt vagy bárgyú módon ülte végig a kocsiversenyeket és egyéb tömegszórakoztató rendezvényeket. Utóbbiakkal szemben, valamely szerzőnek a könyvei közt eltölteni a kikapcsolódásra szánt időt, hogy azokat tanulmányozzák, illetve a segítségükkel utánozzák a már kanonizált irodalmi példát (*exemplum*); ez jelentette a minőségi *otium* egyik lényegét.²⁹ A fentebbi gondolatok az *otium* pozitív és negatív megítélése kapcsán azonban a képzett, elitkörökbe tartozó és a magas kultúrát képviselő tollforgatók szemszögét tükrözik. Cicero³⁰ ugyanakkor utalt arra, hogy alkalomadtán az elit a „műveletlen” tömeggel együtt adta át magát a tömegszórakoztatás élvezetének. Seneca³¹ pedig maga is bevallotta, hogy egy könnyedebb és mulattatóbb kikapcsolódás reményében egy ízben részt vett egy cirkuszi előadáson, ahol – nagy csalódására – viadalokat mutattak be a közönségnek. Ebben a tanulmányban, az elit vidéki időtöltését illetően, az intellektuális természetű szabadidős tevékenység kifejezésére használok az *otium* fogalmát.

¹⁹ Sall. *Cat.* 4.

²⁰ Sen. *Ot.* 3.3–5., 4.1–2., 6.1–5., 8.1–4.; Plin. *Ep.* 1.22.11.; 5.6.45.

²¹ CHAMPLIN 1982. 100.

²² Plin. *Ep.* 5.14.; 9.36.; 10.8.

²³ Vö. Cic. *De or.* 1.24.; Hor. *Sat.* 2.6.; Mart. 12.57.; Plin. *Ep.* 5.6. és Stat. *Silv.* 2.2.

²⁴ POLLARD 2016. 341–342.

²⁵ Plin. *Ep.* 2.2.3.

²⁶ Gell. 11.3.1.

²⁷ FAGAN 2006. 370–372.

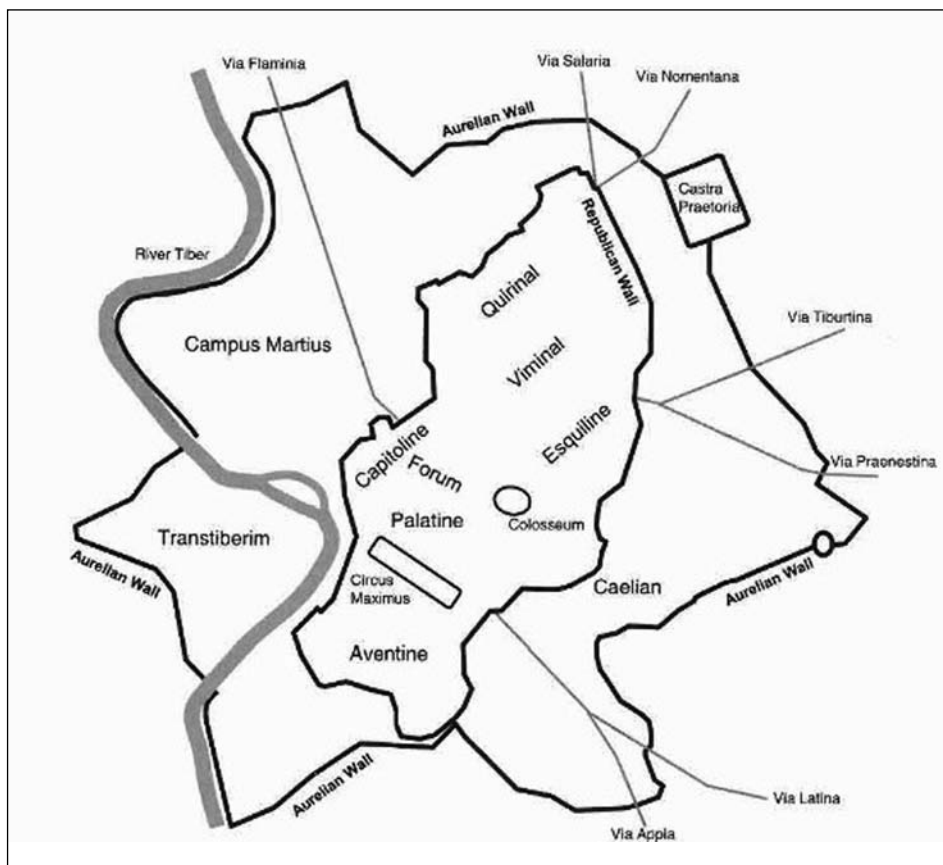
²⁸ Vö. Amm. Marc. 14.6.25. és Plin. *Ep.* 9.6.

²⁹ Vö. Plin. *Ep.* 1.2.; 6.15. és 9.22.

³⁰ Cic. *Mur.* 39.

A SUBURBIUM

Rómát a történelme során több fal is határolta.³² (1. ábra) Egy város fala – elvileg – képes elválasztani, hogy mi a „város” és ami már nem, de Róma esetében ez nem volt mindig ilyen egyértelmű. A Romulus-féle falat feltételezhetően a Kr. e. 8. században építették fel a Palatinus dombja köré, később a hatókörét kiterjesztették más dombokra is. A Servius-féle, vagy köztársaságkori falat a Kr. e. 6. sz. végén húzták fel, majd a Kr. e. 4. században újraépítették. Ez a fal 10 m magas és 11 km kiterjedésű volt, s 426 hektárt fogott közre. Az Aurelianus-féle falhoz Kr. u. 271-ben fogtak hozzá, 6 (később 12) méter magasra építették, 19 km hosszú volt és 1350 hektárt foglalt magába. Amennyiben ezeket a fizikai emlékeket kronológiai sorrendbe állítjuk, akkor valóban megragadható egyfajta városnövekedési tendencia. Ez a növekedés azonban nem volt egyenesen arányos a falak létesítésének idejével, mivel öt évszázad alatt, a köztársaság korától a kora császárkorig a városi építmények már jócskán túlléptek a Servius-féle falon.

ÁBRA 1 Az ókori Róma városát kerítő Servius- és Aurelianus-féle falak. (Forrás: WITCHER 2013. 208.)

³¹ Sen. Ep. 7.3.

³² WITCHER 2013. 207–208.

A *pomerium*,³³ azaz a szent határ, amelyet a hagyomány szerint ekeszántással létesítettek, szintén a város határát volt hivatott kijelölni a város történetének kezdetén.³⁴ A *pomeriumot* azonban még a királyság korában többször kibővítették. A *pomerium* kiterjedése nagyrészt változatlan maradt a köztársaság ideje alatt és körülbelül megegyezett a Servius-féle faléval. A *pomerium* terminusa úgy fejezte ki a város fogalmát, hogy közben egymásra épülő ellentétpárokat hozott létre: *urbs* (város) és *ager* (föld), római és külföldi, élet és halál. A *pomeriumra* mint szimbolikus választóvonalra pedig további törvények és hagyományok rakódtak. Példának okáért a tizenkét táblás törvény³⁵ megtiltotta a *pomeriumon* belüli temetkezést. A hadvezéreknek³⁶ pedig a *triumphus* megszavazása előtt a Városon kívül kellett tartózkodniuk. A falakon és a vallási szempontból kijelölt kerületeken túl további határok övezték a várost. A Rómába érkező javakat egy sor állomáson vámolták meg, amely állomások maguk is egy gazdasági kordont hoztak létre a városfalon és a *pomeriumon* túl. Mindez azt bizonyítja, hogy nem csupán egyetlen határ választotta el egymástól a várost annak elővárosi területétől, vagy magától a vidéktől. Ezek a határok így maguk is átjárhatóak voltak fogalmi és fizikai értelemben egyaránt.

A Róma városfalain túlrá és a távolabbi vidék közé helyezett *suburbium* elnevezése nagyrészt a tudományos diskurzus terméke.³⁷ Két irodalmi szöveghelyet³⁸ leszámítva nemigen fordult elő ebben a formájában az antik irodalmi latin nyelvben, ezen kívül a modern értelemben vett elővárosi³⁹ vagy „alvóvárosi” térséggel sem azonosítható. A probléma összetettségét ezért jól mutatja, hogy a *suburbium* fogalmát korábban meghatározások sorával együtt volt szokás használni a tudományos párbeszédben. A *suburbium*hoz képest a *suburbanum* alak már gyakoribb, mégpedig általában egy vidéki birtok jelzőjeként (lásd *villa suburbana*), esetleg *suburbanum*⁴⁰ (mint vidéki ingatlan, azaz *praedium*) vagy *suburbanus* (vidéki földterület, azaz *ager*) formákban.⁴¹ Az *Oxford Latin Dictionary* tömör, szabatos megfogalmazásában a *suburbium* az a térség volt, amely közel terült el a városhoz, éppenséggel Rómához.⁴² Ugyanez a kiadvány a *suburbanus*⁴³ kifejezéssel kapcsolatban további ismertetésekkel is szolgált. A *suburbiumot*, mint terminust azonban a nyelvi mellett geográfiai, társadalmi, gazdasági és kultúrtörténeti szempontok alapján egyaránt nehéz egzakt módon definiálni, mivel utóbbi szempontok maguk is rendkívül szerteágazóak.

³³ Plut. *Rom.* 11.1–4.

³⁴ WITCHER 2013. 209–210.

³⁵ Cic. *Leg.* 2.58.

³⁶ Joseph. *BJ.* 7.123.

³⁷ CHAMPLIN 1982. 97.; KOLB 1995. 316.; WITCHER 2005. 2.

³⁸ Cic. *Phil.* 12.10.; *Schol. in Iuvenalem* 4.7.

³⁹ Ettől eltekintve, az általam feldolgozott szakirodalomban sem találtam olyan terminust, amely jobban visszaadná a latin szó értelmét, mint az „előváros” vagy a „külváros” kifejezések. Éppen ezért jobbra ezeket a fogalmakat használtam, de a modern kori jelentésüktől elvonatkoztatott értelemben.

⁴⁰ Sevillai Isidor meghatározásában olyan építmények összessége, amelyek a város körül helyezkednek el vagy a „város alatt” („*sub urbe*”), lásd Isidor. *Etym.* 15.2.16.

⁴¹ CHAMPLIN 1982. 97.

⁴² OLD 1997. 1855.

⁴³ Különösen egy olyan vidéki birtok vagy lakóhely, amely a) közel helyezkedik el a városhoz (általában Rómához). Olyan személyek (b), akik a városhoz (Rómához) közel telepedtek meg, vagy növények, amelyek a városhoz (Rómához) közel teremnek vagy természetük őket, c) cselekedetek, amelyek a városhoz (Rómához) közel következnek be, d) olyan szokások, amelyek a város közelében élők sajátjai, lásd OLD 1997. 1855.

Az alábbiakban ugyan kísérletet teszek a szempontok vázlatos áttekintésére, azonban egy előzetes problémára is fel kell hívnom a figyelmet. Witcher utalt rá, hogy nem könnyű egy olyan város előterét megrajzolni, amely város határai maguk is változtak az egyes korszakok során.⁴⁴ Dionysius Halicarnassensis (kb. Kr. e. 54–8)⁴⁵ szemléletesen hívta fel a figyelmet, hogy Róma és környezetének beépítettsége miatt a felületes szemlélő nemigen tudta eldönteni, hol is ért véget a város. A folyamatosan fejlődő Rómát nyilvánvalóan kül- és elővárosi területek vették körbe. Ez a tény pedig megnehezíti annak behatárolását, hogy hol végződött a város és hol kezdődött a vidék. Marzano megállapította, hogy a *suburbium* esetében a földrajzi kiterjedés amiatt is problematikus, mivel az ókori felfogás szerint sem ragadható meg pontosan, hogy mi tartozott a mindenkor *suburbium* területébe.⁴⁶ E koncepció pedig természetesen időről időre változott Róma fejlődésének függvényében, ezért az Antium és a Fregenae közötti partszakasz (Latium–Etruria) szintén beletartozhatott a *suburbium*ba. Witcher pedig amellet érvelt, hogy a modern felfogás alapján a *suburbium* éppenséggel északon Cosáig (Etruria), míg délen a Nápolyi-öböl (Campania) is kiterjedhetett.⁴⁷

A két fentebbi régió közül Champlin a *suburbium*ot jórészt az ókori Campania és az újkori Campagna⁴⁸ területével azonosította.⁴⁹ Ebben a felfogásban az „elővárosinak” mondott területek felölelték a régió nagyterjedésű síkvidékét, amely nyugaton a Tirrén-tengertől az Appenninek előterében fekvő dombláncolat félkörívéig terjedt, ami északi, keleti és déli irányban határolta le ezt a területet. Bár az így körbehatárolt térség szélei továbbra is rendszertelenek voltak, azonban Champlin Strabón⁵⁰ alapján úgy vélte, hogy Tusculum és környéke egy biztosabban körvonala-
lazható határszakasznak volt elkönnyvelhető.⁵¹ Champlin és Kolb szerint ebben a Campaniában⁵² sűrűn helyezkedtek el egymás mellett a *villák*, gondozott zöldterületek (kertek és parkok), parasztgazdaságok, kisebb és nagyobb települések, szentélyek és különböző kultuszoknak szentelt

⁴⁴ WITCHER 2005. 1–2. A *suburbanus* terminus egyszerre jelenti valaminek a nem városi jellegét és egyben a városhoz való tartozását is, utalva egyfajta „puffer-zónára” a nagyváros és a vidék között, lásd KOLB 1995. 313.

⁴⁵ Dion. Hal. *Ant. Rom.* 4.13.3–5. A várost övező zöldövezet látszólag törés nélkül kapcsolódott Latiumhoz és Campaniához. A város perifériáin elhelyezkedő beépített területek pedig csak fokozatosan ritkultak a tágabb értelemben vett vidéken belül. Dionysius Halicarnassensis tehát nem egy határok által körbevett várost látott Rómában. Emiatt az átmenet is megszakítás nélkülinek tűnt fel számára a városiból az elővárosi területre tekintve, lásd KOLB 1995. 313.

⁴⁶ MARZANO 2007. 84.

⁴⁷ WITCHER 2005. 2.

⁴⁸ Az 1855-ben kiadott angol nyelvű *Naturalis Historia* egy lábjegyzete alapján ez a terület, a Campagna di Roma térségét és az egykori Nápolyi Királyság (Utóbbi 1282 és 1816 között létezett. Később pedig a Két Szicília Királyság részeként, 1816 és 1860 között, majd 1861-től a Szárd-Piemonti Királyság részeként, az egységes Olasz Királyság [1861] megalakulásáig állt fenn.) tartományait tömörítette. Ez az egyesült régió a Teverétől (Tiberis) a Salernói- (Salernumi)-öböl (Salerni) terjedt, amelyet a Középső-Appenninek előtere határolt, lásd BOSTOCK – RILEY 1855. 191. (a 3-as számú lábjegyzet)

⁴⁹ CHAMPLIN 1982. 98., 101.

⁵⁰ Strab. 5.3.12.

⁵¹ CHAMPLIN 1982. 98.

⁵² Campania városai: Strab. 5.4.4., 6., 7., 10–11.; Plin. *Nat.* 3.61–64., 67.; Tac. *Ann.* 14.13.; 15.22., 60.; 16.13.; Campania termékenység: Plin. *Nat.* 3.60.; Strab. 5.4.3., 5.4.8.; Campania *villái*, birtokai: Mart. 9.60., Strab. 5.4.8.; Suet. *Claud.* 5.; Campania főbb útvonalai: Strab. 5.4.10–11.; Stat. *Silv.* 4.3.; síremlékek Campaniában: Strab. 5.4.4.; Donat. *Vit. Verg.* 36.

ligetek és síremlékek, temetők, illetve temetői kertek.⁵³ A térséget utóbbiakon kívül egy kiépített vízelvezető rendszer és egy sűrűn létesített úthálózat (fő és mellékútvonalak) egészítették ki. Ezek a leírások pedig érvényesek az általam kiemelt időszakra is. Kolb azonban a Campaniának nevezett *suburbium* jellemzésénél olyan forráshelyeket⁵⁴ is megadott, amelyek inkább latiumi területekre vonatkoznak, pl.: Tibur és az Anio vízfolyása. Fontosnak tartom ezért megjegyezni, hogy az általam vizsgált időszakban Idősebb Plinius (Kr. u. 23–79)⁵⁵ az I. itáliai régiót nevezte Campaniának, amely az ókori Latiumot és Campaniát egyaránt magába olvasztotta. Champlin és Kolb jellemzését tehát akkor fogadhatom el a Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. századokra vetítve, ha kihangsúlyozom, hogy az ókori Latium⁵⁶ területe is benne foglaltatik ebben a Campaniának nevezett térségben.

Marzano Campania helyett viszont Latiumot részesítette előnyben a *suburbium* helyszínéül, mivel a földrajzi és mentális viszonyulás fókuszpontja, Róma, Latiumban helyezkedett el. Egy olyan, a modern Rómát körbeölelő 15 km-es sugarú kört tekintett *suburbium*nak, amely véleménye szerint egy speciális alkategóriát képezett az egykori Latiumon belül.⁵⁷ Előfordult azonban, hogy ennél a 15 km-es sugarú körnél jóval távolabbra eső vidékek is „városkörnyékinek”⁵⁸ számítottak a rómaiak felfogásában. A rómaiak gondolkodását befolyásolhatta az a tapasztalat is, ha birtokaikat⁵⁹ könnyedén, pár órás utazással is megközelíthették Rómából. A mindenkor *suburbium* területe tehát függött a korszaktól és az elhelyezkedéstől, ezért Marzano egy olyan térséget (ezt a 15 km-es sugarú kört) választotta, amely meggyőződése szerint az általa vizsgált időszakban biztosan *suburbium*nak számított.

Witcher az ókori Rómától 50–100 km-ig terjedő térséget azonosította a *suburbium*mal, amelyet a településtípusok és az anyagi kultúra sajátos mintázatai jellemeztek.⁶⁰ Mandich a *suburbium* kiterjedésének szemléltetéséhez Ovidius (Kr. e. 43–Kr. u. 17/18): *Fasti (Római naptár)* című munkáját elemezte.⁶¹ Ovidius⁶² korára Bovillae, Laurentum, Aricia, Tibur, Lanuvium, Praeneste

⁵³ Vö. CHAMPLIN 1982. 101. és KOLB 1995. 309., 313.

⁵⁴ Bortemelés és köfajtás Tiburnál: Strab. 5.3.7.; Vitr. 2.7. Köfajtók az Anio mentén: Strab. 5.3.11.

⁵⁵ Plin. *Nat.* 3.62.

⁵⁶ Városok, út és vízvezeték hálózatok, *villák*, kertek, a vidék nyersanyagellőhelyei, termékenysége és természeti erőforrásai Latiumban: Strab. 5.3.6–13.

⁵⁷ MARZANO 2007. 238.

⁵⁸ Cic. *Verr.* 2.2.7.; 2.3.66.; 2.5.157 ebben a kontextusban említette meg Szicília provinciát is, azonban ez inkább egy retorikai fogás volt, amellyel a Rómához való elképzelt közelségét hangsúlyozta ki. De ide sorolhatóak még a pomptinusi mocsarak is, lásd Plin. *Nat.* 26.19. A pomptinusi mocsarak területén, a Via Appia mentén helyezkedett el egy kisebb helység, Forum Appii, lásd Plin. *Nat.* 3.64. Ez a helység a Rómától számított 43. mérföldkőnél (kb. 60 km-re Rómától) helyezkedett el. Az utasok a Rómából való egy napi utazás végén itt pihentek meg, lásd Hor. *Sat.* 1.5.3–6. MAYER táblázatokban is összefoglalta, hogy mely források milyen földrajzi helyszínek kapcsán használták a *suburbanum* kifejezést, lásd Mayer 2005. 52–53.

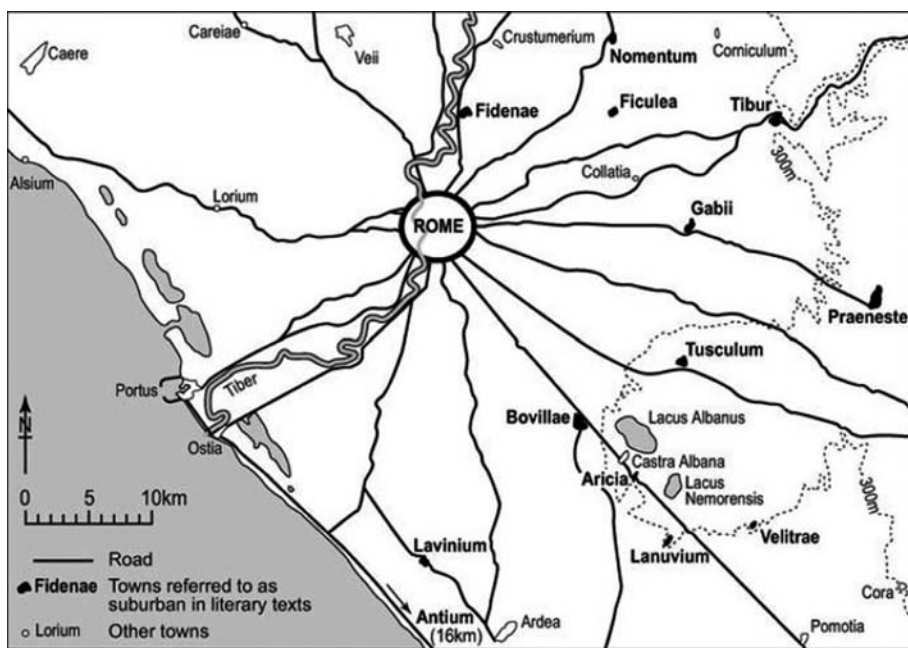
⁵⁹ Például Ifjabb Plinius laurentumi birtoka. Plin. *Ep.* 2.17.2–3 számára jól elérhető volt a birtoka, mivel miután végzett városi teendőivel, könnyedén eljuthatott oda az este folyamán, ráadásul két út is vezetett oda: a laurentumi és az ostiai.

⁶⁰ WITCHER 2005. 2.

⁶¹ Róma növekedése Ovidius kora után is folytatódott. Ez a folyamat pedig arra ösztönözte a későbbi jogi diskurzust, hogy próbálják meghatározni a város ingadozó határait, lásd MANDICH 2015. 82. Dig. 50.16.2 alapján a város az a térség volt, amelyet a falak határoltak. Róma viszont addig terjedt, amíg összefüggő épületek voltak.

⁶² Ov. *Fast.* 3.667.; 6.58–62.

Róma *suburbium*ának (2. ábra) volt tekinthető. Champlin további forrásokat⁶³ vett alapul.⁶⁴ Ezek alapján Saxa Rubra, Fidenae, Nomentum, Gabii, Tusculum, Velitrea, Antium⁶⁵ és az Ager Pomptinus szintén a *suburbium* területébe tartoztak. Marzano és Witcher egyaránt szerepeltettek egy-egy térképet az általuk vizsgált *suburbium*ról.⁶⁶ Marzano térképén Mentana (Nomentum) beletartozott az általa kijelölt elővárosi térségbe. Witcher egy 50 km sugarú és egy 100 km sugarú kört tüntetett fel a tanulmányában. Az 50 km-es sugarú körbe szintén beleesett Nomentum települése. A fentebb felsorolt települések közül pedig Saxa Rubra, Fidenae, Bovillae, Laurentum, Aricia, Tibur, Lanuvium, Gabii, Tusculum, Velitrae és Praeneste. A 100 km sugarú körbe pedig még beletartozott az Ager Pomptinus. Farrell pedig egy kisebb és egy nagyobb sugarú körbe helyezte a *suburbium*ot. Farrell becslése szerint a *suburbium* egy 30 km-es és egy 60 km-es zónára oszlott, emiatt megkülönböztethető egy „belső” és egy „külső” *suburbium*.⁶⁷ A 30 km-es „belsőbb zóna” egy nap alatt, míg a 60 km-es „külsőbb zóna” 2 napos utazással volt bejárható. E terület legnagyobb része a népsűrűség, szállítmányozási hálózatok, stb. tekintetében meglepően városiasodott volt (s idővel egyre inkább az lett), amely magába foglalt minden társadalmi réteget.

ÁBRA 2 Róma *suburbium*a. A félkövérrel szedett városnevekre mint elővárosi helységekre utaltak az irodalmi források. (Forrás: GOODMAN 2007. 21.)

⁶³ Mart. 4.64.; 5.1.; Plin. *Nat.* 14.50.; 26.19.; Cic. *Att.* 7.3.6.; 12.34.1.; Cic. *De or.* 1.98.; Suet. *Aug.* 6.1.

⁶⁴ CHAMPLIN 1982. 98., 111.

⁶⁵ Strab. 5.3.5 alapján a Kr. e. 1. sz. és a Kr. u. 1. sz. fordulóján Antiumot a politikai vezetők pihenőhelyévé tették, ahol megszabadulhattak az állam gondjaitól, emiatt számos szép épülettel gyarapították a települést.

⁶⁶ Vö. MARZANO 2007. 464. és WITCHER 2005. 2.

⁶⁷ FARRELL 2014. 85–86.

Ezek alapján Farrell, Marzano és Witcher elméletei egyaránt hasznosíthatóak az általam vizsgált időszakban. Marzano kapcsán azonban meg kell jegyeznem, hogy a *suburbiumot* alárendelte a *villák* vizsgálatának. Ráadásul munkája egyik részében a Kr. e. 2. századtól a Kr. u. 5. századig terjedő időintervallumba tartozó *villákat* gyűjtötte össze. Műve másik részében azonban a Kr. e. 1. század és a Kr. u. 3. század közötti *villákra* fókuszált, mivel indoklása⁶⁸ szerint ebben az időszakban a *villák* már jó alapokkal rendelkező és széles körben elterjedt jelenségeknek számítottak Itáliában. Marzanónak a Róma *suburbiumát* ábrázoló térképe a *Katalógus* című fejezetben található, amelyben a Kr. e. 2. század és a Kr. u. 5. század közé eső *villákat* rendszerezte. Periodizációját ezért csak részben fogadhatom el az általam kiemelt időszak kapcsán. Farrell pedig nem adott meg pontos időintervallumot a *suburbium* kapcsán, de olyan szerzőket (Horatius és Martialis) elemzett, akik szintén szerepelnek a vizsgálatomban mint kortárs szemtanúk.⁶⁹

Witcher szerint Róma vidékét sűrűn lepték el gazdaságok, amelyek intenzív módon termeltek élelmiszert és fényűzési cikkeket a városi piacra.⁷⁰ Fontosnak tartotta azonban megállapítani, hogy ezek az elővárosi létesítmények nem csupán a városi piac termelői voltak, hanem annak fogyasztói is. A tömegesen előállított agyagáru, valamint az importált márvány és bélyeges téglák eloszlásai alapján még a legkisebb gazdaságokban is kimutathatóak a „nagyvárosi” stílus fogyasztásának az emlékei. A gazdasági és társadalmi hálózatoknak egy ilyen nagymértékű integráltsága ezért még nehezebbé teszi a különbségek érzékeltetését a „városi”, „elővárosi” és „vidéki” jelenségek között. A gazdaságokon kívül több régi latin, szabin vagy etruszk város is elhelyezkedett a *suburbiumban*, mint például Tusculum, Cures vagy Veii. Ezek a települések egyértelműen magukban foglalták a városi sajátosságokat, de a növekvő Róma egyre inkább kisajátította utóbbiak társadalmi és gazdasági funkcióit. Paradox módon ahogy a Rómához közvetlenül kapcsolódó külvárosi térségek egyre inkább „városi” területekké váltak, így ezek a korábban független városok lassan „elővárosi” településekké változtak, a „kiterjesztett metropolisz” („*extended metropolis*”) részeiként. Hasonlóan a közelebb fekvő külvárosokhoz, a *suburbium* legtávolabbi határát sem lehet meghatározni. A *villák* és a gazdaságok sűrűsége ugyan csökkenhetett a várostól távolabb, de még sincs olyan éles határ, amelyen túl Róma társadalmi és gazdasági befolyása szétfoszlott volna. Még ha létezett is ilyen határ, annak mozgathatónak kellett lennie és egyre távolodónak, ahogy pl. a gazdasági nyomás emelte az egyes javak árát. Az utak és hidak építése a távolabbi térségeket pedig mindinkább Róma közvetlen befolyása alá vonta. Az elővárosi térség leginkább a mozdíthatósággal és a változatossággal írható le, azaz: emberek és javak mozgásával, s ugyanúgy az építmények, tevékenységek és gondolatrendszerek sokféleségével is.

Mandich összefoglalóan megállapította, hogy a *suburbium* jellemezhető egyrészt a „városi elit visszavonulási helyszínéként,” „intellektuális térségként,” másrészt földrajzilag megfoghatatlan helyként is. Korábban fix, statikus határokkal számoltak a *suburbium* kiterjedését tekintve, pl. 8 római mérföld,⁷¹ 9 római mérföld,⁷² 35 km, 25 mérföld,⁷³ 50 km és 60 km. Ezek a típusú

⁶⁸ MARZANO 2007. 5.

⁶⁹ FARRELL 2014. 86–89.

⁷⁰ WITCHER 2013. 214–215.

⁷¹ kb. 11,6 km

⁷² kb. 13 km

⁷³ kb. 40 km

határok azonban nem vették figyelembe a külvárosi tér időbeni fejlődését, vagy a funkcionális zónák jelenlétét és az azokat szabályozó tényezőket. Az antik gondolkodásban⁷⁴ pedig inkább a felfogás, mint az elhelyezkedés döntötte el, hogy például egy *villa* elővárosinak számított vagy nem. Mandich hasznosította Witcher⁷⁵ megállapítását a mozdíthatósággal és a sokféleséggel kapcsolatban, mégis olyan új irányokat kívánt szabni a *suburbium*mal kapcsolatos kutatásnak, amely kevésbé kétértelmű meghatározásokhoz vezet el. Mandich fejtegetését Constantinos A. Doxiadis (1968)⁷⁶ tudományos munkásságára alapozta.

Mandich utalt olyan, Róma *suburbium*át ábrázoló térképekre, amelyek megközelítőleg 25–100 km-es kiterjedésű koncentrikus köröket ábrázolnak.⁷⁷ Ezek a térképek azonban nem képesek számot adni a komplex határokról a dinamikusan terjeszkedő telepek kapcsán. Az ún. izokrón (egyidejű) távolságok⁷⁸ azonban új perspektívát adhatnak az elővárosi térség vizsgálatához. Az izokrón egy olyan, egymáshoz kapcsolódó pontok alkotta vonal (izovonal) a térképen vagy diagramon, amely az egyenrangú időpontokat mutatja. A távolság megállapítása tehát inkább időegységhez, mint hosszegységhez kötött. Ez az eljárás különböző sebességekkel operál, tehát bizonyos feltételek mellett milyen gyorsan érhetőek el az egyes földrajzi pontok. Az antik Rómához ugyanakkor funkcionális zónák is kellett, hogy kapcsolódjanak. Utóbbiak eltérő célokat szolgáltak és nagyban meghatározta őket a városközponttól való távolságuk. Elméletben, ahogy egy város nő gazdaságilag és népességben, úgy megnövekszik az igény a lakó és kereskedelmi tér iránt is. Így kényszerítve a várost, hogy korábban elővárosi térségekbe hatoljon át, utóbbiak pedig az előzőleg vidékinek számító területekre furakodjanak be. Ez az ún. „hullám effektus” pedig alapvető aspektusa a térbeli változásnak.

Mandich rámutatott, hogy az ún. *horti Romani* (a Rómát övező kertek), amelyek a Kr. e. 1. században már a Várost körítették, jó példák arra, hogy a városi terjeszkedés hogyan hatolhatott be a környező területekre.⁷⁹ Ez a térség egyrészt nagyméretű birtokokból, másrészt olyan kisebb, termelő *villákból* állt, amelyek elsősorban kertművelést, zöldségtermesztést végeztek. Utóbbi terület egyfajta „peremvidéki övezetnek” számított, amely a funkcióját veszített városhatárok (ebben az esetben a Servius-féle fal) körül helyezkedett el és *villa*-birtokokat, lakóterületeket, közparkokat, piacra termelő kerteket és temetőket foglalt magába. Witcher alapján a kertek

⁷⁴ Vö. Catul. 44. és *Cod. Iust.* 5.71.16.

⁷⁵ WITCHER 2013. 215.

⁷⁶ Ez az ún. ekisztika, azaz olyan településtudomány, amely a település központi, a társadalmat elemző vizsgálatát adja, amelyben a településhálózat elemei az ekisztikai szintrendszerben, 12 egységben helyezkednek el, lásd NEMES 1998. 111–112.

⁷⁷ MANDICH 2015. 88–92.

⁷⁸ Az izovonalas (izokrón) térképeken belül az ábrázolt „időfajtától” függően két alaptípust lehet megkülönböztetni. A tanulmány szempontjából a következő típus számít relevánsnak. Ez a típus egy kiemelt pont, illetve a többi pont közötti, időbeni viszonyokat ábrázolja a „központtól” ugyanolyan időbeli távolságra eső pontok összekötésével. Az izovonalak lefutásának alakja így szabálytalanságokat mutat, mivel követi a közlekedési hálózat állapotában fennálló különbségeket. Ez az egyközpontú, irány-függő ábrázolás az adott település tényleges elérhetőségi viszonyairól ad számot, lásd DUSEK – SZALKAI 2007. 11.

⁷⁹ MANDICH 2015. 93.

és a ligetek mint zöldterületek egyre inkább behatoltak a városba, miközben a városias stílusú építkezés átszivárgott a vidéki térségbe.⁸⁰ Hagyományosan ezeket a kerteket⁸¹ olyan nagykiterjedésű parkokként és ingatlanokként jellemezték, amelyeket a kései köztársaság korában és a korai császárkorban hozott létre az elit. E helyszínek magukon viselték a kényelmes visszavonulás, illetve a társadalmi és kulturális kifejezés jegyeit, de az ingatlan-befektetői érdekeltséget is. Más szavakkal: a kertek egyszerre voltak zöldövezetek és a város további terjeszkedésének a bázisai. Mielsch mindezt kiegészítette azzal, hogy a Kr. e. 1. században a *villa* fogalma már összemosódhatott a városfalak előtt elterülő kertekkel, amelyek a városon kívüli, ideiglenes tartózkodást tették lehetővé.⁸² Ezek a kertek⁸³ pedig lehettek annyira kiépítettek, mint a távolabb fekvő *villák*. Mandich azonban kihangsúlyozta, hogy további eredmények szükségesek az ókori Rómához kapcsolódó peremvidéki övezetek vizsgálatához.⁸⁴

Mandich készített egy feltételes táblázatot a Róma környéki elővárosi zónákról, amelyek az izokrón és a fizikai távolságokon alapszanak.⁸⁵ (3. ábra) Ezeket az elővárosi zónákat a Rómát szolgáló társadalmi és mezőgazdasági funkciókkal látta el, illetve a látogatottságuk gyakoriságával⁸⁶ jellemezte. Az izokrón távolságok egy általánosított járműsebességen⁸⁷ alapszanak, amely 10 km/h-ban lett megállapítva (kivéve kövezett úton történő közlekedés esetében). A táblázat kapcsán tehát

⁸⁰ WITCHER 2013. 212.

⁸¹ A rómaiak nem választották el következetesen a kerteket az elővárosi ingatlanoktól. Bizonyos felfogás szerint a kertek szigorúan elővárosi ingatlanok voltak, azonban közelebb estek a városhoz, mint a valódi *suburbanum*, lásd CHAMPLIN 1982. 99.

⁸² MIELSCH 1987. 7.

⁸³ Stat. *Silv.* 4.4.1–9. ADAMS 2008–2009. 9–10 az elővárosi kerteket mint tartózkodásra, visszavonulásra alkalmas helyszíneket vizsgálta.

⁸⁴ MANDICH 2015. 93.

⁸⁵ MANDICH 2015. 94.

⁸⁶ Egyes zónának és magának Rómának a látogatottsága szintén meghatározhatja az ellátott funkciók(at). Bár társadalmi és földművelői (gazdasági) tevékenységek fordultak elő a „napi zónán” belül, azonban ugyanezek a „havi zónában” feltehetőleg nem. A 7 km-es távolság a napi zónára lett megállapítva. Az 5–7 km-es távra ugyanis gyakran hivatkoztak úgy, hogy behatárolják a „napi városi rendszert” vagy a „közvetlen elővárosi zónát”. Ezt a távolságot megközelítőleg 1–2 óra gyalogos ingázás egyenlített ki. Mégis, ahogy a város dinamikusan növekedett, ezeket az elővárosi zónákat is hasonlóképpen kell mérlegelni a kutatás során. A napi zónának ugyanis az archaikus korban szükségszerűen kisebbnek kellett lennie, mint a császárkorban. Azt pedig szintén érdemes megjegyezni, hogy a heti és napi zónákat is lehet jellemezni bizonyos átfedéssel, ha számolunk földművelői vagy gazdasági funkciókkal, mivel a fontos piacok (mint amilyenek Rómában is voltak) esetében ki lehet mutatni egy emelkedést 15–20 km-ig, vagy a háromtól-négy óráig terjedő gyalogos ingázás során, lásd MANDICH 2015. 94.

⁸⁷ MANDICH nehezen megragadhatónak ítélte meg a „kocsi” fogalmát a tanulmányában. Elismerve, hogy a két vagy négykerekű jármű több típusa is létezett a korban, amelyek különféle utazósebességre voltak képesek. A köztársaság idején a Galliából importált *carruca* és *rheda* számítottak a leggyorsabb és legelterjedtebb szállítóeszközöknek. Ezek az eszközök négykerekű járművek voltak, és gyakran ábrázolták őket kettes vagy négyes fogatolású, öszvérek esetleg lovak hajtotta kocsiakként. Utóbbi eszközök elterjedése a köztársasági korszakban meg kellett, hogy emelje az elérhető sebesség nagyságát, különösen az elővárosi térségben, ahol a forgalom sűrűsége nem lehetett azonos a Rómán belüli forgalomtorlódással, lásd MANDICH 2015. 88.

a 10km/h sebesség⁸⁸ a közvetlen útszakaszokra vonatkozik. Egyes zónának és magának a Városnak a látogatottsága szintén meghatározhatja az ellátott funkciók(at). Mandich azonban kiemelte, hogy ez a táblázat csupán feltételes és nem úgy alakította ki, hogy meghatározott határokat és távolságokat nyújtson.

Úgy gondolom, azok a megállapítások⁸⁹ visznek közelebb a *suburbium* lehetséges kiterjedéséhez, amelyek bizonyos régiók, vagy meghatározott sugarú körök helyett inkább a fizikai elérhetőségre koncentrálnak. E felfogások szerint a *suburbium* egyrészt egy olyan térség, amelyet pár órán belül el lehetett érni Rómából kiindulva. Másrészt olyan helyszínek összessége, amelyeket az antik körülmények között egy napi úttal meg tudtak közelíteni, ez a távolság pedig körülbelül 40 km-t tett ki. Egyet kell értenem Witcher⁹⁰ kijelentésével, hogy a *suburbium* történetileg megterhelt fogalom. Elfogadom azt is, hogy a *suburbium* területe kiterjedt az ókori Latium és Campania régióira. Mandich kísérlete figyelemreméltó, azonban kihangsúlyozta, hogy a kutatási projekt a rész-eredmények publikálása során (2015) még előzetes szakaszban volt. A közölt táblázat pedig egy kisebb példának számított, hogy illusztrálja a Rómára vonatkozó városi expanzió fel-

A zóna száma	1	2	3	4	5
Izokrón határok ¹	1–5 km/h	10 km/h	10–20 km/h	20–40 km/h	40–80 km/h
A zóna hozzávetőleges kiterjedése	1 km	6 km	13 km	20 km	40 km
Átlagos távolság a <i>continentia aedificatió</i> ²	-	1–7 km	7–20 km	20–40 km	40–80 km
A helyszín látogatásának gyakorisága	Naponta	Naponta	Hetente	Kéthetente/ Havonta	Idényjellegű/ Évente
Az ellátott társadalmi feladatok	Tartózkodás, kikapcsolódás, munkahely	Tartózkodás, kikapcsolódás, munkahely	Tartózkodás, kikapcsolódás	Tartózkodás, kikapcsolódás, üdülés	Kikapcsolódás, üdülés
Az elvégzett mezőgazdasági feladatok	Kertkultúra, zöldségtermesztés	Kertkultúra, fanevelés, (szőlőművelés), <i>pastio villatica</i> ³	Szőlőtermesztés, zöldségtermesztés, (gabonaművek), <i>pastio villatica</i>	Szőlőtermesztés, zöldségtermesztés, gabonaművek, <i>pastio villatica</i>	Szőlőtermesztés, zöldségtermesztés, gabonaművek, állattenyésztés/haszonállatok
A zóna megnevezése	A város pereme	Napi zóna	Peri-urbanizációs ⁴ zóna	Funkcionális városi terület (FUA) ⁵	Vidéki mögöttes terület

¹ Az eredeti táblázat ún. C egységekkel (közlekedési sebesség), pl. 1–5 C Units és 1–2 C Units számolt. Szerintem a fenti számadatok tizedes jegyű, illetve egész számokra utaltak. A MANDICH-től átvett táblázat esetében ezért úgy döntöttem, hogy a C egységek számait a 10km/h-ás sebességgel szorozom össze, s így adom meg az izokrón határokat.

² A Dig. 50.16.87 alapján az összefüggően beépített területek összessége, amely a Servius-féle falon kívül helyezkedett el. A korabeli felfogásban a *continentia aedifica* a város része volt, azonban a város periferiáját képezte. Ebben a felfogásban a *continentia aedifica* ugyan nem a vidék tartozéka volt, hanem a város agglomerációjába tartozott, amelyet viszont a falak választottak el a városközponttól, lásd GOODMAN 2007. 14.

³ Inyencfogások alapanyaként szolgáló kis- és nagyállattartás a gazdaságon belül, lásd Var. r. r. 3.2.13–14.

⁴ A peri-urbanizáció fogalma alatt azt a városfejlődési folyamatot értjük, amelyek során a népességnövekedés már az agglomerációs övezeten túli, azzal határos térségekre is kiterjed, lásd SCHUCHMANN 2013. 124.

⁵ Funkcionális városi terület (*functional urban area* – FUA): egy városi központ (*morphological urban area* – MUA) és az azzal szoros gazdasági kapcsolatban álló környezet (*labour pool*) együttese, lásd EGR1 2012. 102.

ÁBRA 3 Feltételezett elővárosi zónák (Forrás: MANDICH 2015. 95.)

⁸⁸ Az utóbbi feltételek persze változhatnak. Ha pedig a zónák térképre alkalmazása során a GIS-t (földrajzi információs rendszer) és a térbeli elemzést is felhasználják, akkor az egyes zónák a maximum kiterjedésüket emiatt csak közvetett út mentén érik el, ezzel pedig csillag alakú, egyenetlen határokat mutató zónák jönnek létre, lásd MANDICH 2015. 94.

⁸⁹ Vö. CHAMPLIN 1982. 98.; KOLB 1995. 313. és MARZANO 2007. 84.

⁹⁰ WITCHER 2005. 2.

tételezett hatásait, ráadásul a járműsebesség becsült (és elismerten változó) értékén alapult. Konkrét időhatárokat ugyan nem jelölt meg, de néhány kijelentés⁹¹ alapján feltételezhető, hogy Mandich modellje az általam kiemelt időszakra is vonatkoztatható. Jelen tanulmányban a *suburbium* fogalmát mint elővárosi terület használatom függetlenül attól, valójában mekkora lehetett a pontos kiterjedése.

Witcher úgy gondolta, hogy az elővárosi térséget lehetséges egyrészt tisztán negatív fogalmakkal jellemezni.⁹² Elsősorban olyan tevékenységek helyszíne, amelyek szennyezőeknek és nemkívánatosnak számítottak, s ezért a perifériákra lettek kihelyezve, pl. temetkezés, kivégzés vagy a személtlerakás. Másrészt e terület pozitív vonzerővel is rendelkezett pl. kapcsolódási lehetőségek az anyag- és erőforrásokhoz, szállítmányozási pontokhoz. Mint a szállítmányozás helyszíne, az előváros alkalmas volt az egymással vetélkedő magamutogatásra. Az utak ugyanis jól látható pontokat kínáltak a halotti emlékműveknek. Ahogy nőtt a város, az egyre beljebb eső területek úgy szívódtak fel a városmagba. Egy ilyen egybeolvadás pedig átfogó módon formálta át a terület jellegét. Például az Esquilinus kiterjedt köztársaságkori temetőit előbb fokozatosan rendbe tették, majd végül felszámolták és parkosították Maecenas kertjeinek a részeiként. Ezzel az eljárással a halál, a szennyezés és nyomor konnotációi átadták helyüket a pihenés és a kifinomultság eszméinek Horatius (Kr. e. 65–8)⁹³ idevonatkozó versében.

A *suburbiumon* belül a közelebbi és a távolabbi részek egyaránt leírhatóak a kitermelés és az előállítás helyszíneiként (pl. kő, vulkáni hamu, azaz a habarcskészítéshez használt *pozzolana*, gyümölcs, zöltség, agyagáru, tégl), de a fogyasztás helyeiként is (pl. komplex módon kialakított *villák*).⁹⁴ A közelebb eső külvárosi térségek viszont olyan nyomornegyedeknek is helyet adtak, amelyeket foltonként *villák* és kiterjedt kertek (pl. Maecenas kertjei) szakítottak meg. Ezek a külvárosok így egyszerre voltak szűkek és mocskosak, de egyben zöldek és nyitottak (pl. a Campus Martius esetében). A közelebbi külvárosok a városmagon kívül helyezkedtek el és hemzsegték az élettől, de ugyanakkor a haláltól is. Részben képesek voltak arra, hogy reflektáljanak a birodalmi nagyváros szélén jelentkező társadalmi és gazdasági feszültségekre. Mialatt a gazdagok és hatalmasok a városmagot uralták, addig ezek a külvárosok olyan helyszínek voltak, amelyek Róma társadalmi struktúráját mutatták be annak működése közben. A magas társadalmi státusz termékei (*villák*, kertek, síremlékek), az alatta elhelyezkedő társadalmi réteg törekvése (különösen a felszabadított rabszolgák temetkezési emlékművei) és a további rétegek nincstelensége (a földfoglalók kunyhói, közcélú sírgödrök) egyaránt képviseltették magukat a külvárosokban.

A tudományos diskurzus – az eltérő földrajzi alapú hipotézisek ellenére – több ponton hasonlóságokat mutat a *suburbium* jellemzésében.⁹⁵ Az irodalmi alkotások mint források alapján, a *suburbium* egy olyan irodalmi konstrukció, amely a művelődéssel eltöltött visszavonulás

⁹¹ MANDICH 2015. 85., 87., 92–95.

⁹² WITCHER 2013. 211.

⁹³ Hor. *Sat.* 1.8.

⁹⁴ WITCHER 2013. 212.

⁹⁵ Vö. CHAMPLIN 1982. 97., 100.; FARRELL 2014. 86. és WITCHER 2005. 3–5.

lehetősége volt a városi élet nyomása elől. E minőségükben pedig Sabinum,⁹⁶ Tibur,⁹⁷ Praeneste⁹⁸ és Tusculum⁹⁹ területei kínálkoztak megfelelő helyszínekként, legalábbis az irodalmi elképzelés szerint. E helyszínekkel kapcsolatban a római irodalom a művelt kikapcsolódás ideáját örökölte meg, amely a felsőbb társadalmi rétegekhez kötődött. A *suburbium* a magánélet, a visszavonultság, a száműzöttség és a *vicinitas* (szomszédság) helyszíne is volt, amely ugyan vidéki volt, de nem túl vidékies. Az *elővárosi villák* (*villae suburbanae*) pedig a városi kultúra hivatkozott megjelenítésének a központjai lettek a városon kívül. Ebben az elitista kontextusban lehetséges egyfajta „nagyvárosi jellegről” is beszélni. Mindenesetre hiba lenne a *suburbium*-ot csupán az elit kényelmes kikapcsolódásának irodalmi képzetével társítani. A *suburbium* ugyanis a *plebs*-nek is biztosíthatott fizikai és ideológiai kilépőt. A köztársaság korában a *suburbium* pedig lehetőséget adott a hivatalos döntéssel szembeni ellenszegülésre. Azok a hadvezérek,¹⁰⁰ akiknek nem ítélték meg *triumphust*, legalisan tarthattak magántermészetű diadalmenetet a városon kívül. A *suburbium* politikai szempontból jelentéktelen volt, azonban így is sarjadtak hírnév a városon túli, egymással vetélkedő magamutogatásból, mivel az emberek valószínűsíthetően eljöttek Rómából. A vallás gyakorlása¹⁰¹ pedig egy újabb lehetőséget nyújtott, amelynek során a városi és a Rómán kívüli lakosság interakcióba léphetett egymással. A városi lakosság számtalan jeles alkalmat a *pomerium*-on túl tartott meg, ideértve például a temetkezést vagy a halott megtisztelését. Hasonlóan a Rómán kívüli lakosságnak is meglehetett az oka, hogy a városi vagy a város előteréhez tartozó szentélyeket és templomokat¹⁰² keressen fel a vallásos ünnepek idején. Amíg a köztársaság korában a *suburbium* a munkaerő és a mezőgazdasági források révén alapozta meg Róma katonai terjeszkedését, addig a korai császárkorban a *suburbium* többé már nem a hatalom bázisa volt, hanem egy olyan felület, amelyen a Város kifejezte birodalmi létének sikerességét. A *suburbium* területén áthaladó vízvezetékekre (pl. Aqua Virgo, Aqua Marcia) történő illegális rákapcsolódás,¹⁰³ illetve vizük elhasználása, elöntözgetése végső soron azonban Rómát károsították meg. Ilyen értelemben a *suburbium* már nem feltétlenül Róma kiszolgálója, hanem Róma javait kihasználó entitás is volt. A *suburbium* a vidék több jellegzetességét mutatta, ezért a rómaiak számára a vidék egy speciális fajtája volt, a *rus suburbanum*.

⁹⁶ Vö. Hor. *Od.* 3.1. és Hor. *Sat.* 2.6.70–76.

⁹⁷ Hor. *Od.* 4.3.1–12.

⁹⁸ Plin. *Ep.* 5.6.45.

⁹⁹ Cic. *Tusc.* 3.34.

¹⁰⁰ Liv. 42.21.6–8.

¹⁰¹ Ov. *Fast.* 3.261–284.; 3.523–542.

¹⁰² Ov. *Fast.* 5.673.; 6.191.; Strab. 5.3.2.

¹⁰³ KOLB 1995. 329. Vö. Frontin. *Aq.* 75–76. és Plin. *Nat.* 31.42.

A VILLA SUBURBANA ÉS AZ ELŐVÁROSI BIRTOKOK

További gazdaság- és társadalomtörténeti szempontokat figyelembe véve is megközelíthető a *suburbium* fogalma, mégpedig a *villa suburbana*¹⁰⁴ (elővárosi villa), illetve a *fundus suburbanus* és a *praedium suburbanum* (elővárosi ingatlan) terminusain keresztül. Az *elővárosi villa* Róma¹⁰⁵ vagy egy másik város¹⁰⁶ vonzáskörzetébe tartozó területen (*suburbium*) helyezkedett el, így a hozzá tartozó kerteket (horti) a városi piacra történő termelés miatt is megművelhették.¹⁰⁷ A romlandó javak (pl. virágok, zöldségek és gyümölcs) értékesítésében nagyon fontos volt a birtoknak a városközponthoz való közelsége. Habár a gyümölcsöt nem csupán frissárúként értékesítették, hanem aszalva¹⁰⁸ vagy szirupban eltéve,¹⁰⁹ ezért távolabbi helyekre szállíthatták el. A zöldség- és gyümölcsstermesztésre utaló fizikai emlékek persze eléggé elenyésző számban maradtak fenn. Ugyanakkor a Tiberis völgyében emelt vízelvezető létesítményekkel foglalkozó kutatás¹¹⁰ több olyan példát mutatott ki, amelyek esetében a fizikai maradványok mindenképpen a kertműveléssel összefüggő öntözőrendszerre utalnak. Utóbbinak köszönhetően a Rómához tartozó *suburbiumot* elláthatták vízzel, ezen belül a Rómától északra eső Tiberis folyó völgyét is. Az ókori Róma körül végzett mezőgazdasági termelés kapcsán érdemes megvizsgálni az ún. Thünen-modellt¹¹¹ (4. ábra), amely a hajdani zöldséges kertek elterjedésére is utalhat.

A tudományos diskurzus azonban rámutatott, hogy a Thünen-féle modell nem adaptálható teljes mértékben az antik Róma gazdasági vonzáskörzetére.¹¹² Thünen alapján ugyanis egyrészt nincs összefüggés a piac távolsága és a termelés határfoka között. Másrészt a termények lehetséges felvásárlási helyszínére és árára befolyással vannak a kisvárosok vonzáskörzetei is, amelyek tovább differenciálhatják a vidéki javak piaci eloszlását. Utóbbi kapcsán Horatius¹¹³ is szolgált

¹⁰⁴ A villa mint lakó- és gazdasági épületek összessége a Kr. e. 2. századtól kezdett a római vidék meghatározó elemévé válni. A vidéki villán belül a kényelmi és gazdasági funkciók nem mindig álltak egymással egyenes arányban. A ránk maradt irodalmi hagyomány, de még a régészet emlékei sem általánosíthatják minden részletre kiterjedően a villa építészeti és funkcióbeli felépítését. A jelen tanulmányban többször említett villa *suburbana* jobbára egy modern terminus *technicus* és az *elővárosi villák*at értik alatta a kutatók, lásd GRÜLL 2017. 164–167.

¹⁰⁵ A Quintiliusok villája a Via Appia mentén, az ötödik mérföldkönnél (kb. 7 km-re Rómától), lásd ADAMS 2008–2009. 6.; MARZANO 2007. 531. MARZANO Augustus feleségének, Liviának a prima porta-i villáját („Ad Gallinas Albas”) a *suburbium* területébe sorolta. A villa a Via Flaminia mentén, a kilencedik mérföldkönnél (kb. 13 km-re Rómától) feküdt, lásd MARZANO 2007. 519.

¹⁰⁶ A pompeii-i *Misztérium-villa* történetének korai szakaszában a gazdasági jelleg volt a meghatározó. A villa valószínűleg Kr. e. 80 után vált egy elegáns *elővárosi villává* (*villa suburbana*). Kr. u. 62-t követően azonban a villa elveszíteni látszott reprezentatív szerepét, s mindinkább mezőgazdasági vállalkozásnak, egy borgazdaságnak adta át a helyét, lásd CAROLIS 2005. 314.; MCKAY 1984. 102. és NAPPO 1998. 152.

¹⁰⁷ MARZANO 2007. 108–109.

¹⁰⁸ Col. 12.14.1.; 12.15.1–5.; 12.16.1–5.

¹⁰⁹ Col. 12.9.3–5.

¹¹⁰ WILSON 2009. 734–760., 766–768.

¹¹¹ Johann Heinrich von Thünen (1783–1850) német közgazdász, fő műve: *Az elszigetelt állam* (első kiadás: 1826). Thünen e munkájában a termények felhasználása és elosztása kapcsán különböző termelési zónákat alakított ki a távolság függvényében. Az öt termelési kör közül az elsőben intenzív gazdálkodás folyik, amelynek tipikus termékei a tej és a kerti növények. E zóna külső határa a várostól 30 km, lásd DUSEK 2013. 46–47.

¹¹² Vö. CSETE 2011. 101.; DUSEK 2013. 46., 49., 53–55. és MANDICH 2015. 87.

¹¹³ Hor. *Ep.* 1.14.3.

ÁBRA 4 Az ún. Thünen-modell (Forrás: CSETE 2011. 104.)

adalékkal. A költő sabinumi birtokán dolgozó földművesek a közeli városkába, Variába (Vicus Varia, ma: Vicovaro, kb. 45 km-re északkeleti irányban a modern Rómától) jártak eladni a birtok terményeit. Varro¹¹⁴ korában feltehetőleg még olvasható volt Tusculum városkapuján a figyelmeztetés, hogy nem lehetett újbort a városba szállítani ameddig a Vinalia idejét ki nem jelölték, és az ehhez kapcsolódó szertartásokat nem végezték el. Varro¹¹⁵ azt is tanácsolta, hogy a birtok tulajdonosa a megtermelt felesleget a közeli birtokokon, falvakban vagy városokban értékesítse. Thünen maga is elismerte, hogy a koncentrikus termelési körök teljesen hipotetikusak. Az *Elszigetelt állam* modelljére ráadásul hatottak a földrajzi és emberi tényezők is. A modell nem vette számításba az inflációt, a földek eltérő minőségét, az utak minőségét, illetve azok meglétét sem.

Mandich feltételezte, hogy Róma gazdasági vonzáskörzetének makró-határai valószínűleg magukban foglalták a nyugati Mediterráneum legtöbb tengerparti vidékét.¹¹⁶ Ez a térség a keleti oldalon az Appenninek előteréig terjedt ki. Az Appenninek emelkedőin túli térségek pedig már nem számítottak Róma gazdasági elővárosának, ami azt jelenti, hogy ugyanazokat a termékeket távolabbról kevesebb pénzért hozathatták be. A tengeri szállítmányozás ugyanis sokkal olcsóbbnak számított, mint a szárazföldi fuvarozás. Utóbbi költségei közeledve az Appenninekhez folyamatosan nőttek. A költségelemzés és a gazdasági járadék elméleti szintén fontosak az elővárosi térség térképre alkalmazásában. Róma esetében utóbbiak jelentős szerepet kellett, hogy

¹¹⁴ Var. *Ling.* 6.16.

¹¹⁵ Vö. Var. *r. r.* 1.16.3. és 1.50.2.

¹¹⁶ MANDICH 2015. 90.

játszanak a Várost körbeölelő funkcionális elővárosi zónák elhelyezkedésének és alakzatának meghatározásában. Ahogy a gazdasági járadékok és mezőgazdasági árresek is hajlamosak befolyásolni hol és hogyan alakultak ki ezek a zónák. Ahogy Róma dinamikusan növekedni kezdett, ezeknek a zónáknak el kellett mozdulniuk és át kellett alakulniuk. Viszont ennek a térségnek a kihatásait csak kis mértékben tárták fel a maguk jelentőségében. Úgy tűnik azonban, hogy léteztek olyan térségek Róma körül, amelyek közül egyesek speciális funkciókkal szolgálták a Várost, illetve Róma is őket.

Columella (Kr. u. 4–70?)¹¹⁷ alapján a *suburbanum praedium* jelentős üzleti és gazdasági értékkel is rendelkezett.¹¹⁸ Már Idősebb Cato¹¹⁹ is propagálta a város felvevőpiacának gazdasági jelentőségét a Kr. e. 2. században. A római előkelők pedig nem sokat vártak magukra, hogy birtokaiknak legalább egy részét a város közelében koncentrálják. A latin mezőgazdasági irodalomban az Idősebb Catót (Kr. e. 234–149) követő Varro¹²⁰ a „*sub urbe*” (modern, tudományos értelemben: „elővárosi”) kifejezést szintén a városhoz közel fekvő termőföld kapcsán használta. A lassan világvárossá növő Róma ugyanis igényelte, hogy a vonzáskörzetében lévő települések gazdasági ellássák őt különféle termékekkel, de nemcsak a köznapiektól kezdve a luxus-lakomák ingyencségeivel is. Az Alba Longától Nomentumig terjedő térség számított ezért a római piacra termelő kertek térségének. A hegyes-dombos Közép-Itália viszont Róma kihelyezett gazdaságainak adott helyet. A földbirtokosok pedig kapva kaptak a lehetőségen, hogy gazdaságaik megtermeljék a nagy keresletű, s nagy haszonnal kecsegtető ingyencségeket. Cato és Varro gyakorlatát Columella is átvette. Columella¹²¹ ugyanis azt tanácsolta, hogy étkezési szőlőt akkor érdemes telepíteni, ha a birtok a város közelében terült el, és frissen el lehetett adni a szőlőt.

Catullus (Kr. e. 84–54)¹²² viszont a társadalmi szempont alapján tett különbséget, amikor Tiburhoz kötötte vidéki ingatlanát Sabinum helyett.¹²³ A sabinumi és a tiburi ingatlanok közötti különbséget jól ismerhették az elit-körökben is. Catullus¹²⁴ pedig utalt arra olvasóinak, hogy a megkülönböztetés mögött társadalmi szempont rejtett. Egy Tibur közeli *villa suburbana* birtoklása ugyanis igen nagyra értékelt dolog volt. Tibur pedig kifejezetten a *villa suburbanáknak* szentelt helyszínnek számított, de földrajzilag Sabinumhoz kötődött. A két földrajzi pont fentebbi szétválasztása ezért erősen szubjektív jellegűnek tekinthető. Ráadásul Catullus nem feltétlenül érthetett egyet ezzel a megkülönböztetéssel. A költő helyszínekkal kapcsolatos szójátéka¹²⁵ utalhatott arra is, hogy valamilyen szinten érdektelen ebben a megkülönböztetésben, vagy legalábbis kisebbségi szeretné ingatlana „rangját”. A *villa suburbana* mint vidéki ingatlantípus, nem csupán a tulajdonos társadalmi helyzetét fejezte ki. Az ingatlan utalt arra, hogy az *elővárosi villák* között is létezett egyfajta rangsor az elhelyezkedésüket illetően.

¹¹⁷ Col. 7.9.4.

¹¹⁸ DALBY 2000. 70.

¹¹⁹ Cato a *fundus suburbanus* megnevezéssel illette az elővárosi termelő birtokot, lásd Cato *Agr.* 7.1.

¹²⁰ Vö. Var. *r. r.* 1.16.3.

¹²¹ Col. 3.2.1.

¹²² Catul. 44.

¹²³ Vö. ADAMIK 1998. 74. és ADAMS 2008–2009. 1–9.

¹²⁴ Catul. 44.1–6.

¹²⁵ Catul. 44. 2–5.

VILLÁK ÉS TULAJDONOSAIK

A *suburbium* olyan helyszínnek számított, ahol a városi arisztokraták az igaz barátság örömeit (is) élvezték, amely barátság nem volt összetévesztendő a városi *amicitiával*.¹²⁶ Cicero: *A szónokról* (*De oratore*) című munkájának kezdetén¹²⁷ a következő jelenetet írta le a mű bevezetőjeként. Lucius Licinius Crassus (Kr. e. 140–91) korának híres szónoka Kr. e. 91 késő nyarán egy időre visszavonult tuscumli villájába, hogy kipihenje magát, itt azonban többen felkeresték. A Crassust meglátogató személyek szintén jelentős hivatali karriert futottak be, ismeretségi körüket a rokonság, barátság, illetve a hasonló politikai nézetek és mesterségbeli jártasság (jelen esetben a szónoklattan) fűzték egybe. Ráadásul a vendégek közül ketten¹²⁸ is Tuscum környékén birtokoltak villát, tehát szomszédsági viszony is volt köztük. Habár a találkozó leírása fikció, azonban a jelenetnek a műben való elhelyezése utalt a művelt és vagyonos olvasók számára felidézhető és elfogadható valóságra. Cicero szintén megörökített ehhez hasonló, valóságos időtöltéseket a levelezésében,¹²⁹ így nyomon követhető több ilyen látogatás Tuscum korabeli, előkelő birtokosai között. A vidéki birtok fényűző tartozékai, pl. a kert vagy a képtár is jelentős társadalmi aspektussal rendelkeztek. Mindezek nem csupán a tulajdonos élvezetét szolgálták. Arra is képesek voltak, hogy a kiválasztott vendégeknek és a szomszédoknak felkeltsék a gyönyörűségét és csodálatát az effajta kellemességek iránt. A *suburbium* tehát a hivatalt viselő arisztokraták számára az általuk betöltött városi élettér alternatívája volt.¹³⁰ Noha még ide is beférkőzhetett a *negotium*. Ez a fajta *negotium* ugyanis a birtok vagy az ingatlantulajdonlásból fakadó, és a tulajdonosra rótt kötelezettségeket jelentette. A *villa* fogalma emiatt nem kizárólagosan az *otium* szinonimájaként funkcionált, mivel bizonyos aspektusból¹³¹ épp a *negotiumot* képviselte.

Ahogy a fentebbiekből kiderült, a városi arisztokrácia nem csupán azért vonult vissza a vidéki villáiba, hogy az itt megteremtett *otium* légkörében az irodalom és a művészet világába menekülhessen.¹³² S nem a civilizációnak egy idillikus környezetbe történő átültetése volt számára kizárólagos szempont, hanem a nyereséggel kecsgető birtokigazgatás is. Idősebb Plinius¹³³ egy közlése alapján pedig következtetni lehet az elővárosi területek (pl. Nomentum) mezőgazdasági jelentőségére. Martialis (kb. Kr. u. 38/41–102/104)¹³⁴ számára pedig egyszerre volt a visszavonulás és a bortermelés színhelye Nomentum. Az agrárszakírók¹³⁵ inkább a gazdasági

¹²⁶ CHAMPLIN 1982. 104–105. A *villa suburbana* nem csupán a városhoz való fizikai közelséget jelentette, hanem egyaránt utalt az elitista életformára is. A villák ugyanis magukban foglalták az arisztokratikus értékek gyakorlati megvalósítását és képesek voltak utóbbiak kifejezésére.

¹²⁷ Cic. *De or.* 1.24.

¹²⁸ Cic. *De or.* 2.12–14.

¹²⁹ Vö. Cic. *Att.* 13.9.; 13.33a; Cic. *Fam.* 9.2.; 9.3.

¹³⁰ CHAMPLIN 1982. 104–105.

¹³¹ Vö. Mart. 8.61.; Plin. *Ep.* 9.37.; 3.19. és Sen. *Ep.* 12.1–3.

¹³² ADAMS 2005. 50–51.; KOLB 1995. 317., 319., 322.

¹³³ Plin. *Nat.* 14.5.49–50.

¹³⁴ Vö. Mart. 1.105. és 12.57. A Nomentum környéki szőlőtermesztésről Col. 3.3.3 is megemlékezett.

¹³⁵ Vö. Cato *Agr.* 7.1.; 8.2.; Col. 1.*praef.* 15–19.; 1.7.3.; 7.9.4.; 10.*praef.* 2.; 10.11.; 10.101–113. és Var. *r. r.* 1.16.3.

előnyöket, továbbá a mezőgazdasági termelékenységet propagálták a haszontalan fényűzéssel szemben. Cato,¹³⁶ Varro¹³⁷ és Columella¹³⁸ alapján az elővárosi birtok terményeit könnyedén lehetett értékesíteni a városi piacon, emiatt gazdasági jelentőségük kiemelt volt a városok előterében. Ifjabb Plinius¹³⁹ szerint azonban a tulajdonos döntésén múlt, hogy a kényelmes szabadidőt, vagy a termelést részesítette előnyben a város szomszédságában (*vicinitas urbis*) fekvő *villával* és földbirtokkal kapcsolatban. A *suburbium* területén ráadásul nem csupán élelmiszert állítottak elő, hanem például kőfejtést,¹⁴⁰ virágtermesztést¹⁴¹ is végeztek a vizsgált korszakban. Nem elhanyagolható bevételt jelentett az ízletes édes- és sósvízi halak tenyésztése¹⁴² sem. A halakat a szárazföld belsejében fekvő birtokokon létesített halastavakban, de mindenekelőtt a *tengerparti villákban* (*villae maritimae*) tartották. Ezek a *villák* Latium déli részétől egészen Campania parti sávjáig terjedtek, s az itteni halakat a városi piacon értékesítették. A császárkorban a birodalom gazdasági érdeke szintén képviseltette magát Róma *suburbium*ában. A *suburbium* császári birtoka mezőgazdasági szempontból is hasznosítva volt. Maguk a császárok is szívesen tartózkodtak olyan, Rómán kívül eső komplexumokban, amelyekbe fizikailag vissza tudtak vonulni, hogy vadásszanak, kikapcsolódjanak vagy biztonságban tudják magukat.¹⁴³ Ilyen vidéki létesítményeknek számítottak Tiberius (uralk. Kr. u. 14–37),¹⁴⁴ Claudius (uralk. Kr. u. 41–54),¹⁴⁵ Nero (uralk. Kr. u. 54–69),¹⁴⁶ Domitianus (uralk. Kr. u. 81–96)¹⁴⁷ vagy Traianus (uralk. Kr. u. 98–117)¹⁴⁸ császárok *villái* a dolgozatban vizsgált időintervallumban.

Champlin szerint a *suburbium* ideális helyszínt kínált a *villa*-birtokosoknak az *otium litteratum*hoz, azaz a művelt és bölcseledő eszmecseréhez, íráshoz vagy olvasáshoz.¹⁴⁹ Cicero a retorikai és filozófiai

¹³⁶ Cato *Agr.* 7–8.

¹³⁷ Var. *r. r.* 1.16.3.

¹³⁸ Col. 3.2.1. Vö. HOFFMANN 2014. 86., 107. és MARÓTI 1980. 231–239. MARÓTI az agrárszakírókra (Vö. Cato *Agr.* 7.1.; Var. *r. r.* 1.16.3. és Col. 1. *praef.* 27.) hivatkozva következtetett a Róma környéki kertgazdaságok széles kiterjedésére. Col. 10.130–139 alapján pedig úgy vélte, feltételezhető, hogy más itáliai városoknak (pl. Tibur, Aricia, Neapolis, Capua, Signia) is voltak termelő kertes övezetei, lásd MARÓTI 1980. 233–234.

¹³⁹ Plin. *Ep.* 1.24.

¹⁴⁰ Vö. Strab. 5.3.7., 11. és Vitruv. 2.7.

¹⁴¹ Var. *r. r.* 1.16.3.

¹⁴² Vö. Cic. *Qfr.* 3.1.13.; Col. 8.16.1–15.; Plin. *Nat.* 9.171. és Var. *r. r.* 3.17.1–9.

¹⁴³ WITCHER 2013. 213–214.

¹⁴⁴ Suet. *Tib.* 65.

¹⁴⁵ Suet. *Claud.* 5.

¹⁴⁶ Vö. Plin. *Nat.* 3.109. és Tac. *Ann.* 14.22. Nero *villája* a *Sublaqueum* („a tó alatt”) nevet viselte. A helyszín Tibur környékén található, a simbruviumi tavak közelében, amelyeket az Anio folyó révén hoztak létre, lásd BARRETT – FANTHAM – YARDLEY 2016. 50–51.

¹⁴⁷ Suet. *Dom.* 19. Domitianus albai *villájának* központi épülete a Via Appia mentén a 14. mérföldkő (a mai Castel Gandolfo, kb. 20 km-re Rómától) környékén helyezkedett el, egy olyan domboldalon, amely ahhoz a kráterhez visz, ami az Albanus tavát (Lago Albano) foglalja magában, lásd DARWALL-SMITH 1994. 148.

¹⁴⁸ Traianus *villája* Arcinazzo mellett megközelítőleg 50 km-re feküdt a modern Rómától, lásd ADAMS 2013. 187–188. Nagy valószínűséggel erre a helyszínre vonatkozik Plin. *Pan.* 81 megállapításai Traianus szabadidős elfoglaltságait illetően.

¹⁴⁹ CHAMPLIN 1982. 107.

témájú munkái közül legalább hat műben¹⁵⁰ az elővárosinak számító tusculumi közeg szolgáltatta a hátteret. A rómaiak „magas kultúrája” azonban jórészt városi kultúra volt, s kifinomultabb irodalmuk is a városi életnek, illetve a képzetesebb városi embereknek a terméke volt. Wulfram alapján Horatius¹⁵¹ város-vidék koncepciója annyiban megegyezett a kortárs Tibulluséval¹⁵² (Kr. e. 55–19), hogy mindketten stilizálták Rómát és a hozzá tartozó vidéket, amelyet egy tendenciózusan elszeparált helyszínnek mutattak be.¹⁵³ Mindezzel párhuzamosan a „pusztaság”, amely a várossal szemben a város környékét (*suburbium*) jelölte kezdetben, idővel a két kíváncsi (városi és vidéki tartózkodás) között elhelyezkedő, szórakoztató változatossággént lépett elő. Horatius¹⁵⁴ búvóhelye ugyan részben eltűnt, helyébe viszont egy igényes egy napi út lépett a város szélén. Utóbbi magában foglalta az élvezeteket habzsoló Ovidius¹⁵⁵ „kiskertjét” (ami valójában egy kedélyes birtok lehetett) a Rómát övező zöldterületeken. Alig öt kilométerre a fővárostól a Milvius-híd után, a Via Flaminia és a Via Clodia találkozásánál lévő helyszín ugyanis az ott éjszakázás nélküli, kényelmes oda és visszautat kínálta a költő számára. Ovidius¹⁵⁶ pedig utalt az általa pozitívnak tartott helyzetre Róma korabeli erkölcsi, fényűző kifinomultságai és civilizációs vívmányai kapcsán, amelyek kedvelté tették számára a városi tartózkodást. Newlands és Simon egyaránt felhívták a figyelmet a Nero-korabeli Calpurnius Siculus *Eclogáira*.¹⁵⁷ A versek „pásztor-költői” a vidéket bizonyos szempontból durvának tartották.¹⁵⁸ Ők már a városba, Rómába vágytak, amelyet a művészetek és tanulmányok központjának tartottak, s amelyben a patronátus egyetlen forrását látták. A Flavius-kor poétája, Martialis¹⁵⁹ szemléletesen írta le a nagyváros, Róma kellemetlenségeit, amelyekkel szemben a vidék és nomentumi birtoka kikapcsolódást és nyugalmat kínáltak. Martialis¹⁶⁰ azonban nem egyoldalúan állította egymással szembe a vidéket és a várost. A vidéket a természetközelség és a kötetlenség jellemezték. A város viszont a kultúra, a civilizáció, illetve a vallásos kultusz otthonának is számított.

A fenti megállapításokat és irodalmi közléseket azzal is kiegészíthetem, hogy az Augustus-kori irodalmi diskurzusban a vidéket látszólag oly nagyra becsülő Horatius¹⁶¹ saját bevallása szerint időnként Tiburban is Rómába vágyott, Rómában viszont Tiburba. Sőt, amennyiben a költő intézőjéhez íródott verse¹⁶² valójában saját magának szól, akkor kiderül, hogy a város kecsgetető látványosságainak a színházi előadások és a fürdő számítottak. Martialis¹⁶³ alapján pedig mindez kiegészült a kiépített szentéllyel és a *forummal*.

¹⁵⁰ Vö. Cic. *Div.* 1.8.; Cic. *Fin.* 3.2–3.; Cic. *Nat. D.* 1.11.; Cic. *De or.* 1.24.; Cic. *Top.* 1.1. és Cic. *Tusc.* 1.4.; 4.4.

¹⁵¹ Hor. *Ep.* 1.5.; Hor. *Epod.* 2.; Hor. *Sat.* 1.6.104–129.

¹⁵² Tib. 2.3.

¹⁵³ WULFRAM 2011. 165–166.

¹⁵⁴ Hor. *Ep.* 1.7.45.; Hor. *Od.* 1.17.17.

¹⁵⁵ Ov. *Pont.* 1.8.43–48.

¹⁵⁶ Vö. Ov. *Ars.* 3.121–129.; Ov. *Pont.* 29–40. és Ov. *Trist.* 3.12.17–26.

¹⁵⁷ Calp. *Ecl.* 4.; 7.

¹⁵⁸ Vö. NEWLANDS 2002. 143., 150. és SIMON 2009. 111–126., 141–161.

¹⁵⁹ Mart. 6.43.; 10.58.

¹⁶⁰ Mart. 10.51.

¹⁶¹ Vö. Hor. *Ep.* 1.14.6–7. és Hor. *Ep.* 1.8.12.

¹⁶² Hor. *Ep.* 1.14.14–15.

¹⁶³ Mart. 10.51.12–13.

ÖSSZEZÉS

Bizonyos irodalmi források alapján feltehető, hogy a rómaiak számára a *suburbium* nem csupán fizikai kilépő, az *otium litteratum*, a kikapcsolódás és a társadalmi kapcsolatok helyszíne volt.¹⁶⁴ Ez a térség egyaránt kifejezhetett egy olyan képzeletbeli tájat, amelyet romok¹⁶⁵ és kultushelyek¹⁶⁶ népesítettek be. Ennek a vidéknek pedig olyan további jellemzői voltak, amelyek a történeti régiség egyfajta virtuális terepévé¹⁶⁷ a *suburbiumot*. Ez a fajta *suburbium* így nem csupán egyféle kilépési lehetőséget kínált fel a művelt és vagyonos rómaiak által „modernnek” titulált várossal és a hozzá kapcsolt elégedetlenséggel¹⁶⁸ szemben. A *suburbanum* terminus ezért egyszerre tekinthető szubjektívnek, egyben rugalmasnak is.¹⁶⁹ Cicero¹⁷⁰ és Ifjabb Plinius¹⁷¹ egyaránt használták ezt a kifejezést, hogyha egy provinciának a birodalmi fővároshoz való közelségét kívánták kihangsúlyozni. Tacitus (kb. Kr. u. 56–120)¹⁷² egy helyen pedig szintén egy provinciával kapcsolatban – Tiberius ironikus megjegyzését idézve – utalt Róma és egy tartomány közti, kicsinek tartott távolságra. Két további forrás¹⁷³ pedig arra mutat rá, hogy a fogalmat nem csupán a birodalmi főváros és egy meghatározott terület kapcsolatában, hanem például Korinthos és Rhodos esetében is használták.

Cornelius Nepos (kb. Kr. e. 110–25)¹⁷⁴ szintén leírta a különbséget a *part menti villák* (*villae maritimae*), az *elővárosi villák* és a *rusticum praedium* között.¹⁷⁵ Nepos kifejezte, hogy a pompás *part menti* és *elővárosi villák* eltértek a vidék mezőgazdasági létesítményeitől. A *villa suburbana* terminusa ezért a magas társadalmi státusszal is összeköttetésbe került, amely így még vonzóbbakká tette ezeket az ingatlanokat a jómódú elit számára. Cicero¹⁷⁶ alapján a *villa suburbana* magában foglalta az alábbi jellegzetességeket: életmódbeli sajátosságok, pénzügyi befektetés,

¹⁶⁴ FARRELL 2014. 104–105.

¹⁶⁵ Prop. 4.10.27–30.

¹⁶⁶ Vö. Ov. *Am.* 3.13. és Plin. *Nat.* 16.231–242.

¹⁶⁷ Hor. *Od.* 3.29.

¹⁶⁸ Hor. *Ep.* 1.2.1–5.

¹⁶⁹ ADAMS 2005. 30–33.

¹⁷⁰ Cic. *Verr.* 2.5.157.

¹⁷¹ Plin. *Ep.* 8.24.9.

¹⁷² Tac. *Ann.* 3.47.

¹⁷³ Vö. Mart. 5.35. és Suet. *Tib.* 1.11.

¹⁷⁴ Nep. *Att.* 25.14. A későbbi jogi diskurzus (Vö. Dig. 27.9.1.; Dig. 27.9.1.2. és Dig. 32.93.1.) szintén utalt a római társadalmon belüli, eltérő felfogásra az elővárosi vagy vidéki ingatlanokkal, illetve házakkal kapcsolatban. A *praedium suburbanum* használata a jogi kontextusban magára az egész birokra vonatkozott, nem pedig egyedül a *villára*. Ez pedig utalhat arra, hogy a *villa suburbanát* a termelő birtok részének is tekintették, amely összeköttetésben állt a tisztán vidéki *praedium rusticummal*. Az ingatlan mint a biztonságos befektetés eszköze szintén megjelent a *Digesta* közlésében. A *villa suburbana* ezért egy megkülönböztetett típusú ingatlan volt, amely a társadalmi státusz mellett az anyagi jóléttel is összefüggésben állt, lásd ADAMS 2005. 33–35., 43.

¹⁷⁵ ADAMS 2005. 33–34.

¹⁷⁶ Vö. Cic. *Div.* 2.3.; Cic. *Fam.* 16.18. és Cic. *QFr.* 3.1.23.

vagy a piacra történő termelés.¹⁷⁷ Cicero pedig több ilyen szempontnak is megfeleltette ingatlanát, a *Tusculanumot*. Egyrészt, egy Atticushoz írott levelében¹⁷⁸ egyszerre használta a *villa* és a *suburbanum* kifejezéseket ezzel az ingatlanával kapcsolatban. A két terminus együttes használata pedig arra utal, hogy Cicero *Tusculanum*-át *villa suburbanaként* is lehet kezelni. Másrészt a *Tusculanum* otthona volt a kultúrának, tehát a minőségi *otium*nak, de ugyanakkor az anyagi érdekeltséget is képviseltette.¹⁷⁹ Champlin Ciceróra¹⁸⁰ hivatkozva úgy vélte, hogy *Tusculum* helysége a *suburbium* részének volt tekinthető.¹⁸¹

Nem jelenthetem ki azonban, hogy minden *villa suburbana* megfelelt volna a fentebb vázolt, összetett képnek. Hivatkozom Adams megállapításaira, aki szerint a mezőgazdasági szakírók¹⁸² az elővárosi ingatlanok termelékenységére hívták fel a figyelmet.¹⁸³ Mindeközben a nem szakértői szemszögből írott művek szerzői¹⁸⁴ a fényűző ingatlankialakítást és a panorámás látképeket emelték ki az elővárosi lakóhelyekkel kapcsolatban. Legyenek ezek az irodalmi utalások akár mezőgazdasági, akár pedig az ingatlan fényűző mivoltát hangsúlyozó közlések, mind eszményi képet teremtettek az adott ingatlanról, amely nem reflektálhatott teljes mértékben a valóságra. Cicero és Ifjabb Plinius¹⁸⁵ viszont egyaránt utaltak arra, hogy az elővárosi ingatlanok a várostól távolabb is elhelyezkedhettek, tehát ezeket az ingatlanokat a birodalmi főváros mögöttes területén létesítették. De ez sokkal inkább nézőpont kérdése volt. Egy társadalmi és politikai életben egyaránt prominens személy pozíciója nem engedte meg az *elővárosi villában* való hosszabb vagy gyakoribb tartózkodást, mivel a távolság miatt lemaradt a legfrissebb városi eseményekről. Az elővárosi lakóhelyen történő időzés ezért lehetetlenítette el a hatékony politikai és hivatali munkavégzést Cicero számára. Cicero emiatt Rómában is rendelkezett házzal,¹⁸⁶ mi több, a *Palatiumon*¹⁸⁷ birtokolt egy rezidenciát. A városi lakóhely így lehetővé tette számára, hogy mindig a lehető legközelebb maradjon a hivatali feladataihoz, illetve a politikai eseményekhez. A fizikai távolság képzele ezért a cselekvőképesség érzetével is társult. Más szempontból, Ifjabb Plinius laurentumi birtoka 17 római mérföldre (kb. 25 km) feküdt Rómától, a kényelmes időkihasználás viszont magában foglalt egy birtokon történő ott éjszakázást. A birtokra történő elutazás és az ott töltött idő együttesen növelhették meg vagy csökkenthették a Rómától való távolság érzetét. Ifjabb Plinius¹⁸⁸ ugyanis a jó úthálózatnak köszönhető elérhetőséget is kiemelte a laurentumi birtoka kapcsán. Az elővárosi ingatlanoknak legjobb esetben elég közel kellett

¹⁷⁷ ADAMS 2005. 43–44.

¹⁷⁸ Cic. *Att.* 4.2.5., 7.

¹⁷⁹ Vö. Cic. *Div.* 2.3. és Cic. *Fam.* 16.18.

¹⁸⁰ Cic. *De or.* 1.98.

¹⁸¹ CHAMPLIN 1982. 98.

¹⁸² Vö. Cato *Agr.* 7.1.; 8.2.; Col 1.1.19. és Var. *r. r.* 2.3.10.

¹⁸³ ADAMS 2005. 29.; 48–49.

¹⁸⁴ Vö. Cic. *Rosc. Am.* 133.; Cic. *Verr.* 2.1.54.; Cic. *QFr.* 3.1. és Plin. *Ep.* 2.17.

¹⁸⁵ Vö. Cic. *Phil.* 12.10. és Plin. *Ep.* 2.17.2.

¹⁸⁶ Vö. Cic. *QFr.* 3.1.14. és Cic. *Phil.* 12.9–11.

¹⁸⁷ Vö. Cic. *Att.* 4.1.7; 4.2.5.; 4.3.2. és Cic. *Dom.* 62., 116.

¹⁸⁸ Plin. *Ep.* 2.17.2.

esniük Rómához, hogy egy nap alatt elérhessék őket, főleg ha birtokosuk fontos közéleti szerepet töltött be Rómában. Varro¹⁸⁹ esetében pedig egy olyan megállapítást találtam, amely szerint a városon kívüli (*extra urbem*) elhelyezkedés még nem tette az ingatlant automatikusan gazdasággá (*villa*), ahogy a Porta Flumentanán (a Servius-féle falban létesített kapu) túli és az Aemiliana-beli (a Campus Martius déli oldalánál lévő városrész) ingatlanok sem váltak gazdaságokká. A *villa suburbana* és a *fundus suburbanus* így nem csupán gazdasági és társadalmi funkciójukat tekintve voltak rugalmas kategóriák, hanem megítélésük függött az adott kor adott szemtanújának a látószögétől is.

Farrell szerint a *suburbium* térsége „minden” volt csak épp nem uniformizálható.¹⁹⁰ A *suburbium* nem csupán az elit kikapcsolódásának helyszíneit jelentette. Ráadásul e területek az időkihasználás okán nem mindig estek olyan közel a Városhoz sem. A *suburbium* területeivel kapcsolatos elképzelések és eltérések egyaránt változtak az idők folyamán. Az anyagi *suburbium* ugyan kapcsolatban állt az elképzelt *suburbiummal*, azonban a kettő aligha volt tekinthető azonosnak. A város és a vidék koncepcióját tekintve, a *Ianiculumon*¹⁹¹ létesített *villa*,¹⁹² amely *villa suburbanának* is elkönnyvelhető, egyszerre nyújthatott kilátást egész Rómára és a *suburbiumra* is. Így ez a *villa* elhelyezkedésével az optimumot fejezte ki a város és vidék között. A *villa* csendes, nyugodt otthon¹⁹³ volt, emellett etikai utalás¹⁹⁴ és mitikus múlt¹⁹⁵ kapcsolódott hozzá. Kolb pedig kijelentette, hogy a *suburbium* már nem csupán Róma kiszolgálója volt a tanulmányban is vizsgált korszakban, hanem egy Rómán élősködő „parazita”.¹⁹⁶ Véleményem szerint azonban Róma és a távolabbi vidék között elhelyezkedő *suburbium* a „kiszolgáló” és „élődsdi” jelleg mellett a „kölcsonös előnyökkel járó együttélés” szerepét is joggal vallhatta magáénak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források

Amm. Marc. = Ammianus Marcellinus: *Rerum gestarum libri qui supersunt*. Ed. Seyfarth, Wolfgang. Leipzig, 1978. Teubner.

Calp. Ecl. = *The Eclogues of Calpurnius Siculus and M. Aurelius Olympius Nemesianus with introduction, commentary and appendix by C. H. Keene*. London, 1887, George Bell & Sons, York-St., Covent Garden.

¹⁸⁹ Var. r. r. 3.2.6.

¹⁹⁰ FARRELL 2014. 86., 88–89.

¹⁹¹ A modern Gianicolo, amely nagyjából az egykori Aurelianus-féle falon túl emelkedik.

¹⁹² Mart. 4.64.

¹⁹³ Mart. 4.64.18–22.

¹⁹⁴ Mart. 4.64.5–6., 8.

¹⁹⁵ Mart. 4.64.29–30.

¹⁹⁶ KOLB 1995. 329.

Cato Agr. = Cato, Marcus: *A földművelésről. Latinul és magyarul.* Ford., jegyz. Kun József. Bev. Maróti Egon. Budapest, 1966, Akadémiai Kiadó.

Catul. = Catullus, Caius: *Catullus versei. Catulli Veronensis Liber.* Szöveget gond., bev., jegyz. Adamik Tamás. Budapest, 1998, Tankönyvkiadó.

Cic. Agr. = *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia.* Fasc. 16. *Orationes de lege agraria. Oratio Pro C. Rabirio perduellionis reo.* Ed. Márek, Václav. Leipzig, 1983, Teubner.

Cic. Att. = Cicero *Letters to Atticus.* Vol. I. With an English Translation by Winstedt, E. O. Cambridge (Massachusetts) – London, 1980, Harvard University Press-William Heinemann Ltd.

Cicero *Letters to Atticus.* Vol. II. With an English Translation by Winstedt, E. O. Cambridge (Massachusetts) – London, 1966, Harvard University Press-William Heinemann Ltd.

Cicero *Letters to Atticus.* Vol. III. With an English Translation by Winstedt, E. O. Cambridge (Massachusetts) – London, 1968, Harvard University Press-William Heinemann Ltd.

Cic. Div. = *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia.* Fasc. 46. *De divinatione. De fato, Timaeus.* Ed. Giomini, Remo. Leipzig, 1975, Teubner.

Cic. Dom. = Cicero, Marcus: *De Domo Sua.* Ed. R. G. Nisbet. Oxford, 1939, Clarendon Press.

Cic. Fam. = *Cicero in Twenty-Eight Volumes.* XXV. *The Letters to his Friends.* Vol. I. With an English Translation by Williams, W. Glynn. Cambridge (Massachusetts) – London, 1979, Harvard University Press-William Heinemann Ltd.

Cicero in Twenty-Eight Volumes. XXVI. *The Letters to his Friends.* Vol. II. With an English Translation by Williams, W. Glynn. Cambridge (Massachusetts) – London, 1952, Harvard University Press-William Heinemann Ltd.

Cicero in Twenty-Eight Volumes. XXVII. *The Letters to his Friends.* Vol. III. With an English Translation by Williams, W. Glynn. Cambridge (Massachusetts) – London, 1979, Harvard University Press-William Heinemann Ltd.

Cic. Fin. = *Cicero in Twenty Eight Volumes.* XVII. *De finibus bonorum et malorum.* With an English Translation by Rackham, H. Cambridge (Massachusetts) – London, 1983, Harvard University Press-William Heinemann Ltd.

Cic. Leg. = Cicero, Marcus: *De Legibus.* Ed. Plinval, G. d. Paris, 1959, Belles Lettres.

Cic. Nat. D. = *M. Tulli Ciceronis scripta, quae supersunt omnia. De natura deorum.* Ed. Plasberg, Otto. Stuttgart, 1964, Teubner.

Cic. Off. = *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia.* Fasc. 48. *De officiis.* Ed. Atzert, C. Leipzig, 1971, Teubner.

Cic. De or.; Top. = *M. Tulli Ciceronis scripta, quae supersunt omnia.* Pars. I. vol I. *Opera rhetorica: De oratore, Brutus, Orator, De optimo genere oratorum, Partitiones oratoriae, Topica.* Ed. Mueller, C. F. W. Leipzig, 1907, Teubner.

Cic. *Phil.* = *M. Tullii Ciceronis In M. Antonium Orationes Philippicae XIV.* Ed. Fedeli, P. Leipzig, 1982, Teubner.

Cic. *QFr.* = *Cicero in Twenty-Eight Volumes. XXVIII. The Letters to his Brother Quintus.* Translated by Williams, W. Glynn. Cambridge (Massachusetts) – London, 1979, Harvard University Press-William Heinemann Ltd.

Cic. *Rosc. Am.*; *Mur.* = *M. Tulli Ciceronis Orationes Selectae XXI. Pars I. Orationes Pro S. Roscio Amerino, in Q. Caecilium, in Verrem Lib. IV Et V, Pro Lege Manilia S. De Imperio Cn. Pompei, in L. Catilinam, Pro L. Murena.* Ed. Müller, C. F. W. Leipzig, 1921, Teubner.

Cic. *Sest.* = *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia.* Fasc. 48. *Oratio pro P. Sestio.* Ed. Maslowski, Tadeusz. Leipzig, 1986, Teubner.

Cic. *Tusc.* = *Ciceronis Tusculanarum Disputationum Libri V.* Ed. Heine, O. Stuttgart, 1957, Teubner.

Cod. Iust. = *Codex Iustinianus.* http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost06/Iustinianus/ius_corp.html#co Hozzáférés: 2018.12.18. 20:34.

Col. = *L. Iuni Moderati Columellae Res Rustica. Incerti auctoris Liber de arboribus.* Ed. Rodgers, R. H. Oxford, 2010, Oxford University Press.

Dig. = Iustinianus: *Digesta seu pandecta.* https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost06/Iustinianus/ius_intr.html Hozzáférés: 2018.03.14. 18:15

Dion. Hal. *Ant. Rom.* = Halicarnassus, Dionysius: *Roman Antiquities.* http://penelope.uchicago.edu/Thayer/e/roman/texts/dionysius_of_halicarnassus/home.html Hozzáférés: 2018.03.10. 22:49

Donat. *Vit. Verg.* = *Vitae Vergilianae.* Ed. Brummer, Iacobus. Leipzig, 1912, Teubner.

Frontin. *Aq.* = Frontinus, Sextus Iulius: *De aquaeductu urbis Romae (De aquis urbis Romae).* Ed. Kunderewicz, Cezary. Leipzig, 1973, Teubner.

Gell. = *A. Gellii Noctium Atticarum Libri XX.* Ed. Hosius, C. Leipzig, 1903, Teubner.

Hor. *Ep.*; *Epod.*; *Od.*; *Sat.* = *Q. Horati Flacci opera.* Ed. Klinger, F. Leipzig 1959, Teubner.

Isidor. *Etym.* = Hispalensis, Isidorus: *Etymologiarum sive Originum Libri XX: Volume II: Books XI–XX.* Ed. Lindsay, Wallace Martin. Oxford, 1985, Clarendon Press.

Joseph. *BJ.* = Flavius Josephus: *A zsidó háború.* Ford. Révay József. Budapest, 1963, Gondolat Kiadó.

Liv. = Livius, Titus: *Ab Urbe Condita Libri.* Pars IV. Libri XLI–CXLII. Ed. Weissenborn, G. – Mueller, M. Lipsiae, 1930, Teubner.

Mart. = *M. Valerii Martialis epigrammaton libri.* Ed. Borovskij, J. Leipzig, 1976, Teubner.

Nep. *Att.* = Cornelius Nepos: Atticus. In *Cornelii Nepotis Vitae.* Ed. Fleckeisen, Albert. Leipzig, 1916, Teubner.

Ov. *Am.*; *Ars.* = Ovidius, Publius: *Amores, Epistulae, Medicamina faciei femineae, Ars amatoria, Remedia amoris.* Ed. Ehwald, R. Leipzig, 1907, Teubner.

Ov. *Fast.* = P. Ovidi Nasonis *Fastorum Libri Sex*. Ed. Peter, H. Leipzig, 1907, Teubner.

Ov. *Pont.* = P. Ovidi Nasonis *ex Ponto Libri Qvattuor*. Ed. Richmond, J. A. Leipzig, 1990, Teubner.

Ov. *Trist.* = P. Ovidis Nasonis *Tristia*. Ed. Hall, B. J. Stuttgart – Leipzig, 1955, Teubner.

Plin. *Ep.; Pan.* = Plini Caecili Secundi *Epistularum libri novem. Epistularum ad Traianum liber. Panegyricus*. Ed. Keil, H. Lipsiae, 1896, Teubner.

Plin. *Nat.* = C. Plinii Secundi *Naturalis historiae libri XXXVII*. Ed. Jan, L. – Mayhoff, K. Stuttgart, 1967–1970, Teubner.

Plut. *Rom.* = Romulus. In *Párhuzamos életrajzok*. I. Ford. Máthé Elek. Jegyz., utószó: Hegyi Dolores. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Prop. = Sex. *Propertii elegiarum libri IV*. Ed. Hanslik, R. Leipzig, 1979, Teubner.

Sall. *Cat.; Iug.* = Sallustius, Caius: *Catilina, Iugurtha, Orationes Et Epistulae Excerptae De Historiis*. Ed. Ahlberg, A. W. Leipzig, 1919, Teubner.

Schol. in *Iuvenalem* = *Scholia in Iuvenalem Vetustiora*. Ed. Wessner, P. Leipzig, 1931, Teubner.

Sen. *Ep.* = Seneca, Lucius: *Ad Lucilium Epistulae Morales*. I–III. Ed. Gummere, R. M. London–New York, 1925, William Heinemann – G. P. Putnam's Sons.

Sen. *Ot.* = Seneca, Lucius: *De Otio. De Brevitate Vitae*. Ed. Williams, G. D. Cambridge, 2003, Cambridge University Press.

Stat. *Silv.* = Statius, Publius: *Erdők. Latinul és magyarul*. Ford., jegyz. Muraközy Gyula. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó.

Strab. = Strabón: *Geógraphika*. Ford. Földy József. Előszó: Balázs János. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1977.

Suet. *Aug.; Claud.; Dom.; Tib.* = C. Suetoni Tranquilli *Opera*. Vol 1. *De Vita Caesarum libri VIII*. Ed. Ihm, M. Leipzig, 1907, Teubner.

Tac. *Ann.* = Tacitus, Cornelis: *Annales*. Ed. Koestermann, Ericus. Leipzig, 1952, Teubner.

Tib. = Albii Tibulli *Aliorumque Carmina*. Ed. Luck, G. Stuttgart – Leipzig, 1998, Teubner.

Var. *Ling.* = Varro, Marcus: *On the Latin Language*. With an English Translation by Kent, R. G. Vol. 1. Books V–VII. Cambridge (Massachusetts) – London, 1938, Harvard University Press–William Heinemann Ltd.

Var. *r. r.* = Varro, Marcus: *A mezőgazdaságról. Latinul és magyarul*. Ford., jegyz. Kun József. Bev. Maróti Egon. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó.

Vitr. = Vitruvius, Pollio: *De Architectura*. Ed. Krohn, F. Lipsiae, 1912, Teubner.

Szakirodalom

ADAMIK TAMÁS (1998): *Catullus versei. Catulli Veronensis Liber*. A szöveget gond., bev., jegyz. Adamik Tamás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

ADAMS, GEOFFREY WILLIAM (2005): *The nature of the villa suburbana in Latium and Campania: literary and spatial analysis of social and potential entertainment functions from the 2nd century BC to the 2nd century AD*. Vol. 1. Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy in Classics School of Humanities. Adelaide, University of Adelaide.

ADAMS, GEOFFREY WILLIAM (2008–2009): The Literary Allusions to the Suburbium of Rome and their Social Implications: Catullus 44, Statius Silvae 4.4. and Martial 5.62. Anistoriton. *Journal of History, Archeology and ArtHistory* vol. 11. http://www.anistor.gr/english/enback/2008_1e_Anistoriton.pdf Hozzáférés: 2018.03.04. 18:01

ADAMS, GEOFFREY WILLIAM (2013): *The Emperor Commodus. Gladiator, Hero or a Tyrant?* Boca Raton, BrownWalker Press.

ANDREAU, JEAN (2000): s.v. Negotium. In CANKIK, HUBERT – SCHNEIDER, HELMUTH (eds.): *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Altertum. Band 8. Mer-Op*. Stuttgart – Weimar, Verlag J. B. Metzler. 785–786.

BARRETT, ANTHONY A. – FANTHAM, ELAINE – YARDLEY, JOHN C. (eds.) (2016): *The Emperor Nero. A Guide to the Ancient Sources*. Princetown – Oxford, Princetown University Press.

BOSTOCK, JOHN – RILEY, H. T. (1855): *The Natural History of Pliny*. Vol. 1. London. Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden.

CAROLIS, DE ERNESTO (2005): A Misztérium-villa. In PANETTA, MARISA RANIERI (szerk.): *Pompeji: Az eltemetett város történelme, mindennapi élete és művészete*. Ford. Getto Katalin. Pécs, Alexandra Kiadó. 314–372.

CHAMPLIN, EDWARD J. (1982): The Suburbium of Rome. *American Journal of Ancient History*. 7. évf. 2. sz. 97–117.

CSETE MÁRIA (2011): *Regionális és környezetgazdaságtan*. <https://docplayer.hu/2015323-Regionalis-es-kornyeztgazdasagtan-dr-csete-maria.html> Hozzáférés: 2018.10.24. 23:27

DALBY, ANDREW (2000): *Empire of Plesasures. Luxury and Indulgence in the Roman World*. London – New York, Routledge.

DARWALL-SMITH, ROBERT (1994): Albanum and the villas of Domitian. Pallas. *Revue d'études antiques* vol. 41. no. 1. 145–165.

DUSEK TAMÁS – SZALKAI GÁBOR (2007): Területi adatok ábrázolási lehetőségei speciális kartogramokkal. *Területi Statisztika* 47. évf. 1. sz. 3–19.

DUSEK TAMÁS (2013): Thüinen Elszigetelt állama: az eredeti munka. *Tér és Társadalom* 27. évf. 3. sz. 28–56.

EGRI ZOLTÁN (2014): A város- és várostérség-tipizálás alapjai Kelet-Közép-Európában. *Tér és Társadalom* 28. évf. 2. sz. 87–104.

FAGAN, GARRETT G. (2006): Leisure. In David S. Potter (ed.): *A Companion to Roman Empire*. Oxford, Blackwell Publishing Ltd. 369–385.

FARRELL, JOSEPH (2014): The Roman Suburbium and the Roman Past. In KER, JAMES – PIEPER, CHRISTOPH (eds.): *Valuing the Past in the Greco-Roman World. Proceeding from the Penn-Leiden Colloquia on Ancient Values VII*. Leiden, Brill. 83–111.

GEHRKE, HANS-JOACHIM (2000): s.v. Muße. In Cancik, Hubert – Schneider, Helmuth (eds.): *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Altertum. Band 8. Mer-Op*. Stuttgart – Weimar, Verlag J. B. Metzler. 554–557.

GOODMAN, PENELOPE J. (2007): *The Roman City and its Periphery*. From Rome to Gaul. New York, Routledge.

GRÜLL TIBOR (2017): *A Római Birodalom gazdasága*. Budapest, Gondolat Kiadó.

HAMVAS ENDRE ÁDÁM (2010): Otium sine dignitate: theória és praxis viszonya a De officiisben. In MAYER PÉTER – TAR IBOLYA (szerk.): Fikció és propaganda az ókorban: válogatás a VIII. magyar ókortudományi konferencia előadásából. (Szeged, 2008. május 22–25). *Acta Universitatis Szegediensis Acta Antiqua Et Archaeologica Supplementum XII*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék – Ókortörténeti Tanszék és Régészeti Tanszék. 99–107.

HOFFMANN ZSUZSANNA (2014): *Mezőgazdaság és agrárviszonyok az ókori Rómában*. Szeged, JATEPress Kiadó.

KOLB, FRANK (1995): *Rom: die Geschichte der Stadt in der Antike*. München, Beck.

MANDICH, MATTHEW J. (2015): Re-defining the Roman ‘suburbium’ from Republic to Empire: A Theoretical Approach. In BRINDLE, TOM – ALLEN, MARTYN – DURHAM, EMMA – SMITH, ALEX (eds.): *TRAC 2014. Proceedings of the Twenty-Fourth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*. Oxford – Philadelphia, Oxbow Books. 81–100.

MARÓTI EGON (1980): A fundus suburbanus problémái Catónál. *Antik Tanulmányok*. 27. évf. 2. sz. 231–239.

MARZANO, ANNALISA (2007): *Roman Villas in Central Italy. A Social and Economic History*. Leiden, Brill.

MAYER, JOCHEN WERNER (2005): *Imus ad villam. Studien zur Villeggiatur im stadtrömischen Suburbium in der späten Republik und frühen Kaiserzeit*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.

MCKAY, ALEXANDER G. (1984): *Römische Häuser und Paläste*. Luzern – Herrsching, Atlantis Verlag.

MIELSCH, HARALD (1987): *Die römische Villa. Architektur und Lebensform*. München. C. H. Beck Verlag.

NAPPO, SALVATORE CIRO (1998): *Pompeji. Az eltemetett város*. Ford. Görög Livia. Budapest. Gabo Kiadó.

NEMES NAGY JÓZSEF (1998): *A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Intézet.

NEWLANDS, CAROLE ELIZABETH (2002): *Statius's Silvae and the Poetics of Empire*. Cambridge, Cambridge University Press.

OLD (1997): s.v. otium, suburbanus, suburbium. In GLARE, P. G. W. (ed.): *Oxford Latin Dictionary*. New York, Oxford University Press. 1277–1278, 1855.

POLLARD, NIGEL (2016): Villas. In ALISON, E. COOLEY (ed.): *A Companion to Roman Italy*. Oxford, John Wiley & Sons Ltd. 330–355.

SCHUCHMANN JÚLIA (2013): *Lakóhelyi szuburbanizációs folyamatok a Budapesti agglomerációban. Doktori értekezés*. Győr. Széchenyi István Egyetem. Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola. https://rgdi.sze.hu/images/RGDI/honlapелеmei/fokozatszerzesi_anyagok/schuchmann_julia_disszertacio_doi.pdf Hozzáférés: 2018.10.31. 12:37

SIMON L. ZOLTÁN (2009): *Árkádia kettős tükörben. T. Calpurnius Siculus eklogái*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

WILSON, ANDREW (2009): Villas, Horticulture and Irrigation Infrastructure in the Tiber Valley. In COARELLI, FILIPPO – PATTERSON, HELEN (eds.): *Mercator Placidissimus. The Tiber Valley in Antiquity. New Research in the Upper and Middle River Valley. ESTRATTO Rome 27–28 February 2004*. Roma, Edizioni Quasar. 731–768.

WITCHER, ROBERT (2005): The Extended Metropolis – City, suburbium and population. *Journal of Roman Studies* vol. 18. 120–138. http://www.academia.edu/382429/The_Extended_Metropolis_Urbs_Suburbium_and_Population Hozzáférés: 2018.03.10. 22:13

WITCHER, ROBERT (2013): (Sub)urban Surroundings. In ERDKAMP, PAUL (ed.): *The Cambridge Companion to Ancient Rome*. Cambridge, Cambridge University Press. 205–225.

WOOD, NEAL (1988): *Cicero's Social and Political Thought*. Berkeley – Los Angeles – Oxford, University of California Press.

WULFRAM, HARTMUT (2011): Stadt und Land in einem Tag. Zu einem poetischen Motiv von Horaz bis Ausonius. In HEIL, ANDREAS – KORN, MATTHIAS – SAUER, JOCHEN (eds.): *Noctes Sinenses. Festschrift für Fritz-Heiner Mutschler zum 65. Geburtstag*. Heidelberg. Universitätsverlag WINTER. 162–168.